

ԿԻՆ, ՊԱՏԵՐԱԶՄ, ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ

Կոնստրուկտը և դրա (չ)հաղթահարումը հայ գրականության մեջ

Երևան, 2025

**ԱՐՄԻՆԵ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ.
«ԹԱՔԱՎՈՐԻ ԱԽՉԻԿ ՈՒ ՈՒՐ ԱՍՔՅՆԵՐԸ».
ՌԱԶՄԻԿ ԿՆՈՋ ԿԵՐՊԱՐԸ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր

Ժողովրդական հրաշապատում հեքիաթ, ռազմիկ կնոջ կերպար, պատերազմի առասպելացում, հավաքական հիշողություն, այլաբանական գաղտնիմաստ, անխուսափելի սեռափոխություն, հերոսուհու ծայնագրկում:

Ներածություն

Կնոջ թուլությունը պատկերելը հայկական բանահյուսության հիմնական մոտիվներից է: Ռազմի դաշտում կինը ծայնագրկ է (որոշ դեպքերում ստիպված է այդպիսին ձևանալ), նա գրեթե միշտ հպատակվում է տղամարդուն: Կնոջ ուժը և հմտությունները հաճախ անընդունելի կամ աններելի են, պատումի զարգացման ընթացքում նա կամ ստիպված է խորամանկել կամ փոխակերպվել տղամարդու: Ժողովրդական պատումներում այս երևույթն ունի իր պատմամշակութային հիմքերը, որոնք պահպանվել են առ այսօր՝ ենթարկվելով տարբեր տիպի մուտացիաների: Միևնույն ժամանակ հայկական հեքիաթի հերոսուհին հաճախ խաղաղության հաստատման գրավականն է ու նախաձեռնողը:

Սույն աշխատությունը նվիրված է կին հերոսի կերպարի ուսումնասիրությանը և բացահայտմանը պատերազմական համատեքստում, ըստ հայ ժողովրդական հեքիաթների:

Հրաշապատումի պոետիկան

Բոլոր ժամանակներում բանահյուսությունը ծառայել է որպես տվյալ ազգության և մշակույթի ճանաչման բանալիներից մեկը: Հայկական հրաշապատում հեքիաթը բացառություն չէ: Այն թույլ է տալիս, որ բացահայտվեն հասարակության մեջ ընդունված և գուցե շարունակվող արքետիպերի սոցիոպատմական հիմքերը: Բանահյուսությունը պատերազմի սարսափները քողարկում է սիրահար զույգերի, արբունքի տարիքի պատանիների, թագավորի քմահաճույքների հետևում՝ ընթերցողին թողնելով որոշ ծածկագրված հուշումներ, որպեսզի վերջինս վերձանի թաքնված նրբիմաստները: Եվ նույնիսկ այդ պատառիկներն են օգնում պատկերացում կազմել հեքիաթը հեղինակած ժողովրդի մտածելակերպի, աշխարհայացքի, պատմական ու սոցիալական զարգացման, արժեքահամակարգի ձևավորման մասին:

Համաձայն վերջին հետազոտական տվյալների՝ ամենահին հեքիաթը, որը մինչ օրս դեռ պատմում են, կարդում և վերահրատարակում, 6000 տարեկան է: Այլ կերպ ասած՝ հեքիաթները գոյություն են ունեցել այն պահից ի վեր, երբ հայտնվել են առաջին պատմողն ու առաջին ունկնդիրը: Բանահյուսությունը մարդկության գիտակցության անբաժանելի մի մասն է, որտեղ կարող ենք արտատպված գտնել մշակույթների փոխակերպումների բոլոր հետքերը: Հրաշապատում տեքստում մոգականի ու անհավանականի կողքին տեղ գտած առօրյա, սովորական տարրերի շնորհիվ հեքիաթները դառնում են ժողովրդի ամենօրյա կյանքին ռելևանտ: «Տարօրինակի ու ոչ այնքան տարօրինակի համադրության արդյուքնում... գուցե հեքիաթները գոյատևել են հազարամայակներ շարունակ»¹:

Ընթերցողը համեմատաբար հեշտ է ընդգրկվում հեքիաթի աշխարհի մեջ հենքային գիտելիքների և պատումի համատեքստի զուգակցման կիրառուկի շնորհիվ: Հեքիաթի աշխարհը կարող է

¹ Shultz 2016.

ճանաչելի լինել ոչ միայն սյուժեի, կերպաների կամ իրադարձությունների շնորհիվ, որոնք երբեմն չափազանց տարօրինակ ու խճճված են, այլ հույսի, հաղթանակի, արդարության ակնկալիքի և մարդու սպասումներին հարազատ այլ հատկանիշների շնորհիվ (ներառյալ՝ բացասական զարգացումների, հոռի իրադրությունների), որ պարունակում է հեքիաթը²: Այս հատկանիշները դարձնում են հրաշապատում հեքիաթը հանրամատչելի, և նրա ազդեցությունը՝ հարատև, նույնիսկ եթե այն պատմելու կամ լսելու միջավայրը ժամանակի ընթացքում փոխվել է, իսկ բարոյախրատական ուղերձը՝ արժեզրկվել:

Այդուհանդերձ, որոշ տեսաբաններ պնդում են, որ հեքիաթների երկարակեցությունը պայմանավորված է ոչ թե անցյալի փորձը պահպանելու ձիրքով, այլ ներկա ժամանակներում ընթերցողի պահանջները բավարարելու ճկուն հմտությամբ³: Այդ իսկ պատճառով ամենևին էլ զարմանալի չէ, որ «անհանգիստ ժամանակներում» հեքիաթները հաճախ ծառայում են որպես քարոզչության հզոր գործիք: Պետք է նկատել, որ դրանք նաև անփոխարինելի սպեղանի են ետպատերազմական հետևանքներին ու վնասներին անդրադառնալիս⁴: Հաճախ պատերազմը ստեղծում է իր ուրույն «դիցաբանությունը». հրաշապատում աշխարհը թույլ է տալիս, որպեսզի պատերազմի բերած բռնությունը, հավաքական տառապանքը, վիշտը, տրամվան ներկայացվեն հուզական և կողմնակալ գունավորմամբ:

Ժողովրդի հավաքական տրամվան հոգեբանական արձագանք է տրամատիկ իրադարձություններին, որոնք իրենց հետքն են թողել հասարակության որոշ խմբերի կամ համայն ազգի վրա (պատերազմ, հետապնդումներ, զանգվածային ճնշումներ, պետական ահաբեկչություն): Նման փորձառությունը կարող է

² Heerspink 2012.

³ Buttersworth, Abbenhuis 2017.

⁴ Feuerverger 2010.

արթնացնել հավաքական հույզեր և հանգեցնել հասարակական վարքագծի կամ մշակույթի փոխակերպման⁵։ Սակայն հարկ է հիշել, որ հավաքական տրավման անհատական տառապանքի կամ տրավմատիկ իրադարձությունների անմիջական արտացոլանքը չէ. այն մեծապես հիմնված է դրանց խորհրդանշանային մեկնության և հասարակության երևակայության արգասիքների վրա։

Ազգային տրավման հաճախ կարող է պարարտ հող նախապատրաստել արմատական, ծայրահեղական հայացքների ձևավորման և արդարացման համար։ Թեմայի հետազոտողները համընդհանուր կարծիքի են, որ արմատականացումը բազմապատճառ և բազմաստիճան երևույթ է. այն իր մեջ ներառում է զգայական, ռացիոնալ, ճանաչողական և վարքային տիրույթներ⁶։ Օրինակ, չի կարելի անտեսել այն փաստը, թե որքան հեշտությամբ է հեքիաթը պերճազարդում պատերազմը և առհասարակ ռազմական գործը, եթե հարցը վերաբերում է ազգակառուցման կամ ազգապահպան խնդիրներին՝ երբեմն դրսևորելով անթաքույց ծայրահեղական դիրքորոշում։

Համընդհանուր վիշտը արտատպված է հասարակական հիշողության մեջ՝ վերածվելով որոշակի հավաքական գիտելիքի, որն էլ իր հերթին պարբերաբար համալրվում է ու խմբագրվում հասարակության մեջ տեղի ունեցող տարբեր երևույթների ազդեցության արդյունքում⁷։ Ըստ այդմ՝ պատմական որևէ իրադարձություն, փոխակերպվելով պատումի, ստանում է լրացուցիչ հուզական գունավորում, իմաստային նոր նրբերանգներ, ձեռք է բերում խրատական շեշտադրում։ Ասվածի վառ օրինակ կարող են ծառայել հենց բանահյուսական հեքիաթները, որոնք հավաքական հիշողության «խաղաքարերն» են։

⁵ Center for Substance Abuse Treatment 2004.

⁶ Buljubasic, Hola 2021.

⁷ Buljubasic, Hola 2021.

Հավաքական հիշողությունը հասարակության մեծամասնության կողմից ընդունելի և սերնդեսերունդ փոխանցվող իրողության մեկնությունն է, որը «ճշմարտացվում» է ավանդույթների, բանահյուսության, արվեստի միջոցով⁸: Այստեղ չափազանց մեծ է դեր է կատարում հավաքական պատումը (նարատիվը): Վերջինիս օգնությամբ անցյալի փորձառությունը վերածվում է արդի հնչեղությամբ և իմաստային նոր շեշտադրությամբ օժտված պատմությունների: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գրեթե բոլոր ժամանակներում, ի պատասխան հավաքական տրավմայի, ծնվում են հրաշապատում հեքիաթներ, ֆենթազի տեքստեր, առակներ ու լեգենդներ: Ասվածի ամենահայտնի օրինակներից, թերևս, կարելի է համարել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գրված *Կապիտան Ամերիկայի* մասին կոմիքսը: Նորաստեղծ սուպերհերոսը ներկայանում էր որպես քաջության, արդարության, անձնազոհության մարմնավորում: 1941 թվականի մարտին տպագրված առաջին կոմիքսի շապիկին Կապիտան Ամերիկան ջախջախիչ հարված էր հասցնում Հիտլերի դեմքին: Այն վաճառվեց մոտ մեկ միլիոն օրինակով՝ դառնալով համաշխարհային ֆենոմեն⁹: Պատկերազարդ տեքստն ուներ հստակ առաքելություն. ջնջելով իրականության և մտացածինի սահմանագիծը՝ այն նախապատրաստում էր ամերիկացիներին մոտալուտ պատերազմին և վստահեցնում, որ հաղթանակն անխուսափելի է:

Հրաշապատում հեքիաթներում պատերազմը «ժանյակապատված» է ազգային խորհրդանիշներով, պատկերային այլաբանություններով ու փոխաբերություններով: Բռնության ու ավերի պատճառները երբեմն ներկայացվում են որպես անխուսափելի իրադարձություն, փոխկապակցված սխրանքների շարան, որոնք գլխավոր հերոսը պետք է հաղթահարի իր գործի երջանիկ ավարտը գտնելու համար: Լեզվական մակարդակում հրաշապատում տեքստն օգտագործում

⁸ Volkan 2013.

⁹ Donnelly 2015.

է բառային բազմիմաստության ողջ հարստությունը, բարբառային յուրատիպ շրջասույթներն ու լեզվաոճական հատկանիշների ողջ ներուժը, ինչի մասին կարելի է պատկերացում կազմել բառարանային նույնիսկ հպանցիկ քննության շնորհիվ.

«Պատերազմ - 1. Ձինված ուժերով ընդհարում՝ կռիւ, որ մղում է մի ազգ, մի պետութիւն ուրիշ ազգի, պետութեան դէմ մկ մի երկրի ժողովրդի մի մասը միւսի դէմ՝ ծագած վէճը զէնքի ոյժով լուծելու նպատակով: 2. Միանուագ ընդհարում՝ կռիւ երկու զինված բանակի մէջ. ճակատամարտ, մարտ: 3. Պայքար, որ մղվում է մի բանի դէմ՝ նրան ոչնչացնելու նպատակով: 5. Հակառակ զգացումների ընդհարում, հակամարտութիւն, հոգեկան կռիւ»:

(Մալխասեանց 1945, էջ 61)

«Պատերազմ - 1. Երկու կամ մի քանի պետությունների՝ ժողովուրդների՝ ցեղերի միջև տեղի ունեցող զինված կռիվ: 2. Մարտ, ճակատամարտ: 3. Պայքար, կռիվ: 4. Ներքին՝ հոգեկան կռիվ, հակառակ զգացումների պայքար՝ հակամարտություն: 5. Դիմադրություն»:

(Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, 1980, էջ 170)

«Պատերազմ - 1. կռիվ, մարտ, զինակռիվ, ռազմ, խազմ, գուպար: 2. Ճակատամարտ, կռիվ, զինամարտ: 3. Ռազմարշավ: 4. Պայքար, կռիվ, ոգոր, ոգորում: 5. Կռիվ, պայքար (ներքին, հոգեկան): 6. Ծեծկոտուք»:

(Սուքիասյան 2009, էջ 917)

Հարկ է շեշտել, որ աշխատությունն ամենևին նպատակ չունի բացասական լույսի տակ ցույց տալ հայ բանահյուսական հեքիաթներում թաքնված ներիմաստների բազմաձայնությունը: Մեջբերված օրինակները դիտարկվում են որպես փաստական, պատմական նյութ, որը պարունակում է բազմաթիվ գաղտնագիր

հուշումներ: Ենթարկելով հրաշապատում տեքստերը իմաստառճային վերլուծության և արդյունքները զուգադրելով պատմական իրադարձությունների հետ՝ հնարավոր է դառնում ուրվագծել ռազմիկ կնոջ կերպարը, որ գոյություն է ունեցել ավելի քան հարյուր տարի առաջ հայ մարդու գիտակցության մեջ և որոշ փոփոխություններով պահպանվել է առ այսօր:

Սույն աշխատության փաստական նյութը վերցված է «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» ակադեմիական հրատարակության 18 հատորներից (1956-2017). այն ընդգրկում է հրաշապատում հեքիաթներ՝ գրի առնված պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններից: Նկատելի է՝ այն բնակավայրերն ու հեքիաթասացները, որոնք անմիջականորեն մասնակցել են պատերազմական գործողություններին, ավելի հաճախ են անդրադառնում ռազմական թեմատիկային, քան այլ տեղանքներից հավաքված հրաշապատում տեքստերը: Օրինակ, Արարատյան դաշտավայրի հեքիաթներում գլխավոր չարագործները ստախոս վաճառականներն են, ուրիշի հարսին աչք դնող թագավորները, անկուշտ տերտերները, խմոր ուտող երեխաները և այլն:

Այդուհանդերձ, երբեմն հանդիպում ենք հեքիաթների, որտեղ հրաշապատում ակնարկների վերձանումն առանձնապես մեծ ջանք չի պահանջում: Որպես օրինակ կարելի է քննել Տուրուբերանի (Մուշ-Բուլանըխի) «Ներսոյի հեքիաթը»: Այստեղ հեշտությամբ նկատելի են կռիվների հետևանքով թուրքական քաղաքում ապրող հայերի, պանդխտության, սուլթանի բանակում ծառայելու, քրիստոնյա-մուսուլման հակադրության թեմաները: Այս հեքիաթը պատմում է Ներսոյի մասին, որին երկու ավագ եղբայրները խաբում են, զրկում ժառանգությունից ու խորամանկությամբ վռնդում հորական տնից.

«Դու մեր յըմնուց պզտիկն իս, ո՛չ դպրեր իս, ո՛չ քրտինք թափի, քըզի ժառանգութեն չը հասնի»:

(Հարությունյան 1967, էջ 41)

Հուսահատ հերոսը ճամփա է ընկում ու որոշ ժամանակ անց հայտնվում է ինչ-որ թուրքական քաղաքում:

*«...կերթա, կերթա, կը հասնի թուրքի սուլթանի քաղաք.
քաղաք մըսի, մեկ անեզր ծով, դես ժուռ գիկա, դեն ժուռ գիկա,
խան մե կը գտնա, ըդոր մեկ քոշեն կը սթըրվորի: Մըջ էդ
զերզամա խանին, շար շալակտարներ կապրեն՝ մշեցի,
վանեցի, սվազցի, էրզրումցի, Եսիմ, հազար տեղից, էկած են
խարիթութեն, դատին բանին, բալքի քանիմ փարա ճամպին
տուն՝ իդարա էին»:*

(Հարությունյան 1967, էջ 42)

Հեքիաթի հերոսն ընկերանում է մշեցի գաղթական մի ծերունու հետ, շալակատարի՝ բեռնակրի գործ է սկսում անել, որպեսզի սովից չմեռնի: Մի օր էլ սուլթանը հայտարարում է զորահավաք, քանի որ ոմն Ուռումի թագավորը հարձակվել է իրենց քաղաքի վրա: Ներսոն պատկերացում չունի՝ ով է թշնամին, ինչու է հարձակվել, ինչու է պատերազմ սկսվել. հերոսի միջոցով հեքիաթը ցույց է տալիս ռազմաճակատում հայտնված զինվորների անտեղյակությունը, սահմուկելի իրավիճակից խուսափելու նրանց անկարողությունն ու հուսահատությունը:

«- Սաֆարբիրլիք է, սաֆարբիրլիք: Ուռումի թագավորը թալեր է վըր մըզի, կոհվ գուզե: Սուլթանի հրաման է՝ զենք վերցնող թըղ յիգա, կանի քոշկ ու սարի յառջև, զենք վերցու, էրթա կոհվ: Սաֆարբիրլիք է, սաֆարբիրլիք:

- Ուռումն ինչ է,- կը հարցու Ներսոն:

- Ուռումն ազգ է,- կըսե հավոր:

- Թո՛ղք է, թե՛ քրիստոնա:

- Քրիստոնա է, ուր խաչ մեր խաչի պես է, մինակ քիչ մե օգոր:

Չարեն ինչ... Կռիվ, ինչ կռիվ՝ իմալ էրկու սար զարկվին յիրար, թոփ կը թնդա, թվանք կը պորթա, թուր կը ճեվա, արուն յելի, զջանդըկներ կը քշե տանե»:

(Հարությունյան 1967, էջ 44)

Ներսոն գերի է ընկնում, սակայն հակառակորդները, տեսնելով, որ տղան քրիստոնյա է, նրան չեն տանջում, չեն սպանում: Ավելին, զարմանում են, թե ինչու է կռվում համակրոն զինվորների դեմ, և առաջարկում են միանալ իրենց: Ռազմաճակատում Ներսոն դրսևորում է իրեն որպես քաջ և համաձակ զինվոր, ինչի համար էլ թագավորը նրան պարգևատրում է շքանշաններով: Սակայն հեքիաթի տեքստից հասկանալի է, որ ժողովուրդը դրանց մեծ ուշադրությունն չի դարձնում. պատերազմի արյունալի դեպքերից և անթիվ զոհերից հետո բոլորը վերադանում են իրենց առօրյա հոգսերին:

«- Դու յորի՞ն իս յելի մեր դեմ կռիվ, ա՛ռ զու թվանք, զարկ ա՛նօրեն թուրքին:

- Կը զարկի՛մ ու վոլա աղե՛կ կը զարկի՛մ, անջախ է ֆուրսանդ յընկի իմ ձեռ, - կըսե Ներսոն:

Ներսոն է՝ կը մտնա կռիվ, շար կպորըճութեն կէնա, կռիվն օր կը վերջանա՝ կը տանին մըր Ուռումի թագավոր: Թագավոր ըդոր դռշից քանի՛մ նշաներ կը կախե, կը վերցու մըջ ուր քռշկ ու սարին՝ ուր պաշտպան զինվորներու մեջ:

Հմա Ներսոն վըր ըդոց ըսկի չո՛ւրախնա, ընդոր ուշք ու միտք դըխ հալվոր շալակտարն է: Կապրի՞, թե՛ մեռեր է, էրկիր պոփ էրթեր՝ գնա՛ց, մնա՛ց, ո՛ր գինա»:

(Հարությունյան 1967, էջ 44)

Հրաշապատում աշխարհին, անշուշտ, ունի իր կանոնները. հեքիաթը պետք է միշտ երջանիկ ավարտ ունենա: Այսպես, Ներսոն դառնում է քաղաքի թագավոր, վերամիավորվում իր

հոգևոր հայր դարձած ծերունու հետ, ներում եղբայրներին, բաժանում իր հարստությունը հարազատների միջև, և ամեն բան բարեհաջող է ավարտվում:

Պատերազմի կամ ռազմական գործողությունների մասին հիշատակումներ կարելի է տեսնել նաև հեքիաթների վերջին հատվածում: Ավանդական փակող բանաձևերի փոխարեն (*Աստվածանե իրեք խնձոր կաթի. մինն՝ ասողին, մինը լսողին, մինն էլ՝ ալամ ըշխարհին: Մեր էն վա.րթա.վ լիզյը բըխչան իրեք փոնջ վարթեր քըղեցե. մին փոնջը՝ ըսողեն, մին փոնջը՝ լըսողեն, մինն էլ՝ էս հա.քյա.թնին լո.ւս աշխարք քըցողին: Ուրանք խասան ուրանց մուրագին, մենք լէ՛ մեր մուրագին:*) հեքիաթասացն ավարտում է իր խոսքը խաղաղության բարեմաղթանքով: Ասվածը կարելի է նկատել, օրինակ, Պարսկահայք նահանգի տարբեր շրջանների հեքիաթներն ընդգրկող ժողովածու մեջ: Այսպես, «Կեռթնուկ խանզադեն» հեքիաթի սյուժեն քաջ ծանոթ է շատերին: Ճակատագրի նախախնամությամբ թագավորի կրտսեր որդին ամուսնանում է խոսող գորտի հետ: Ամեն գիշեր գորտը վերածվում է գեղեցկուհու, իսկ լույսը բացվելու պես կրկին հագնում է երկկենցաղի իր մորթը: Հերոսը որոշ փորձություններ հաղթահարելուց հետո թովչազերծ է անում իր ընտրյալին ու հայտնաբերում է, որ աղջիկը հարևան երկրի թագավորի դուստրն է: Հեքիաթն ակնարկում է, որ երկների միջև կարող են վեճեր ծագել, ինչպես հարսանիքի ընթացքում թագավորների միջև գժտություններ են պատահում, սակայն կարևոր է, որ ամեն ինչ ավարտվի հաշտությամբ:

«Հըրսընքիցը եղը հաներ թաքավորը կա.լիս ա խնամի թաքավորի կուշտը, թա.՝ տո.ւ փեսիցըս գո.ւմա.ն էրկու տղա էլ ունես, իսկը ինձ մինըճար մին ախճիկ ունի, էն էլ քու հարսն ա տա.ռել, թող փեսես կա. իմ թախտին նստի, տղորցըտ մինին էլ քու թախտը տո՛ւ, թող յոլա քինա.ն:

Թաքավորը տենըմ ա, որ խնամին դո.ւզ մըսլըհաթ ա անըմ, կուճի տղին առոք-փառոք ղըրկըմ ա հանոր տունը, ո.ւրա. մեծ տղին նըստըցնըմ ո.ւրա. թախտին:

*Էրկու թագավորությունի դաթըմը էլ կոհվ-դալմադալ չի ինըմ,
ապրըմ են հաշտ ու հաղաղ, ջան ասըմ են, ջան լսըմ:*

Հաղաղություն ինի մեր աշխարքին էլ»:

(Հայրապետյան 2017, էջ 485)

«Էս էլ սըհենց մնալու չի» հեքիաթը կարճիկ այլաբանական մի պատմություն է: Աղքատ մի մարդ որդուն պահելու հնարավորություն չի ունենում, խնդրում է մեծահարուստ մեկին որդուն աշխատանքի ընդունել որպես ծառա: Մեծահարուստը շատ է տանջում տղային, հաց չի տալիս, ամբողջ օրը ստիպում է արտում վարուցան անել: Մի օր էլ երկրի թագավորը մահանում է ու ժառանգ չի թողնում: Ավանդույթի համաձայն՝ բաց են թողնում մի աղավնի. ում գլխին իջավ թռչունը, նա էլ դառնում է թագավոր: Բախտը ժպտում է աղքատի տղային, նա դառնում է երկրի բարի ու արդար ղեկավարը: Միայն հեքիաթի վերջում մեկ տողով հիշատակվում է թագավորի մահից հետո երկիրն ավիրած թշնամին և պատերազմի հետևանքները:

*«Թաղըմ են թաքավորին, վրեն քար քաշըմ, քարին էլ կիրած.
«Էս էլ սըհենց մնալու չի»:*

*Շապերն են կա.լիս, անց կենըմ անցավոր ախշարքիցը, ով էլ
կարթըմ ա թաքավորի տապանաքարին կիրածը, կըլո.խը
տո.ւրո.ւր ա տալիս, ծիծաղըմ, քինըմ:*

*Մին օր էլ թշնամու ղոշունը մըննըմն ա էս երգիրը, բարբադ
անըմ:*

*Տապանաքարն էլ ա հողին հըվասարըվմ ու էտ պոլորից
մինակ էս գրո.ւցն ա մընըմ, որ պերանից պերան աս կենալով
հըսել ա մեզ»:*

(Հայրապետյան 2017, էջ 531)

Անդրադառնանք կնոջ կերպարին այն հեքիաթներում, որոնք ունեն «ռազմական» մոտիվ: Հայ ռազմիկ կանանց կերպարն

ակնհայտ տարբերվում է, օրինակ, հնդկական կամ լատինամերիկյան բանահյուսություններում հանդիպող կին հերոսներից: Թեև նրանք ընդունակ են միայնակ պաշտպանել իրենց թագավորությունը, նրանք ամենևին ամազոնուհիներ չեն: Այդուհանդերձ, հայ ժողովրդական հեքիաթներում ռազմիկ կանայք օժտված են հրաշապատում հերոսին հատուկ բազմաթիվ հատկանիշներով: Նրանք քաջ են, հավատարիմ, ճարպիկ, հանուն իրենց երկրի ու թագավորի պատրաստ են անձնազոհության: Չինվորի կերպարը ամբողջական են դարձնում թեմատիկ պարտադիր առարկաները կամ օգնականները՝ զորեղ թուրը, կացինը, երբեմն ամբողջական զինվորական հանդերձանքը (զրահ, վահան), անդավաճան ձին և այլն: Կին հերոսին երբեմն կարող է հետևել նվիրյալ զինվորներից կազմված բանակը: Հանդիպում են հեքիաթներ, որտեղ բոլոր մարտիկները կանայք են:

Հայ ժողովրդական հեքիաթների» 14-րդ հատորում, որը նվիրված է պատմական Մեծ Հայքի Վասպուրական ազգագրական շրջանին, կարող ենք գտնել «Ջան-փոլատը» հեքիաթը: Հեքիաթը պատմում է թագավորի և նրա երեք դուստրերի մասին.

*«Էսա թագավորն ունի իրեյք խապ խուրն-խրեղեն աղջիկ:
Աղջկերաց որն որ փսնասս՝ չուրես չխմես՝ ինոր իրեսն վեր
իրիշկաս. աղջիկ մի՛ ասե, ջեյրան, սարի մարալ աս»:*

(Գևորգյան 1999, էջ 496)

Մի օր վեզիրները տեղեկացնում են թագավորին մոտալուտ աղետի մասին. Ջան-փոլատ («ջանն է էրկաթե, խոզյին պողպատե») անունով թշնամու մասին, որ արդեն բնաջնջել է մյուս թագավորությունները և սպառնում է իրենց երկրին.

*«Թագավոր ապրած կենա, կասեն որ մեյ խապ Ջան-փոլապ
կա մեր երկրից դեն. ինչ կանդար զոռպա թագավոր էլնի՝
կսպանի, ինոր մալ ու մյուլք, քյոշկ ու սարեն զըմեն կառնի,
զապար կանի, փնով-փեղով կջնջի»:*

Թագավոր էսա կարա-խաբար որ կլսի՝ ախն ու կպոնի, մալու-մոութ կինի կամ-կասաֆաթի մեջ, թիյսի ու մոութ կկախի, կնստի ուր էօդեն»:

(Գևորգյան 1999, էջ 496)

Երկաթե հրեշը վերահաս պատերազմի փոխանվանական խորհրդանիշն է: Այսպես հրաշապտում տեքստի ընթերցողը գլխի է ընկնում սպասվող արյունալի իրադարձությունների մասին, ինչպես նաև զարհուրելի հակառակորդի նկարագրության ետևում թաքնված սարսափի: Թագավորի ավագ և միջնեկ աղջիկները հրաժարվում են սատարել իրենց հորը, և ստացված լուրերը, կարծես, ամենևին չեն մտահոգում նրանց.

«Թու՛, ես գիտի թե իմ տատին ուզող էր իկե. Ինչ կանեմ Զան-փոլար , խորեմ ուր գլլող»:

(Գևորգյան 1999, էջ 496)

Օգնության է հասնում կրտսեր դուստրը, ով խոստանում է հորը հաղթել թշնամուն և «աշխար կա.զա.տեմ»: Դստեր խնդրանքով և յուրատիպ պահանջների համաձայն՝ հայտարարվում է զորահավաք.

«Թագավորու հրամանն ի, ինչ կանդար որ խորոտ աղջիկ կա էսա քյադաք՝ բյություն էլ թող գան, ժողովեն թագավորու խաս-բաղջեն. չէկողի մախը մախ ի:

Ամր կանի, բերել կուրա քյառսուն ձեռք լաճու խալավ, սաթրա-փանթոլ. քյառսուն խապ շմշիր թուր, քյառսուն խապ խողխապե կալխան, քյառսուն կամա, քյառսուն ջուխտ նալչալու զջմա, հմեն բանից քյառսունական ձեռք. որ թամամ էլավ՝ խագյուց հմեն աղջկանցն էլ: Էն մեկել առավոտուն հա. զրվան, կանչիցին աստված, գնացին: Շապ գնացին թե քիչ՝ էն էլ աստվածն ի խաբար»:

(Գևորգյան 1999, էջ 497)

Թագավորության քառասուն ամենագեղեցիկ աղջիկներից կազմված կամավորական ջոկատը՝ զինված թերթով, դաշույններով, դանակներով, տղայի զգեստներ հագած, մեկնում է ճակատամարտ: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում սա հազվադեպ հանդիպող տեսարան է:

ՀԺՀ հատոր 14-ի ծանոթագրություններից տեղեկանում ենք, որ սույն հեքիաթը տպագրվել է ըստ ««Վանա սագ» հաաքածոյք Վասպուրականի ժողովրդական երգերի, հեքեաթների, առածների, հանելուկների, օրհնութիւնների և անէծքների» երկրորդ մասի, որը ժողովել է Գէորգ Շերենցը 1899 թվականին: Այս սուղ տվյալները թույլ են տալիս կռահել, որ մեր առաջ բանահյուսական բացառիկ նմուշ է, ամենայն հավանականությամբ հրաշապատում հնարքների միջոցով այն ակնարկում է կանանց ինքնապաշտպանական խմբերի մասին, որոնք ստեղծվում էին անցյալ հարյուրամյակների ընթացքում Վան-Վասպուրական և հարակից տարածաշրջաններում:

«Թագավորի աղջիկն իր «ասքյարներով» շարունակում է իր առաքելությունը, չնայած ճանապարհին հանդիպող (ռազմա) գերիները զգուշացնում են հերոսուհուն, որ դեռ ոչ մի տղամարդու չի հաջողվել հաղթել երկաթե թշնամուն: Զան-փոլապն ինքն էլ է զարմանում զինվորների քաջությամբ. «Ախրը էսա ինչ մարդ ի, որ ջասարաթ արե, իկե իմ վերեն. յան շապ կտրիճ ջանավար ի, յան շապ քյոթի-պլգագ ի»:

(Գևորգյան 1999, էջ 498)

Տեղ հասնելուն պես՝ աղջիկը թրով մի հարված է հասցնում թշնամու վզակոթին, և տեսնելով, որ հակառակորդը փովեց գետնին, կարծում է, թե սպանել է, ու համայն աշխարհին հայտնում է այդ ուրախալի լուրը: Ողջ թագավորությունը նշում է կնոջ հաղթանակը.

«Աղջիկ, իրեսդը սիվտակ. տյու մեր ազատիչն էլար. ծլես ու ծաղկես:

*Թագավորն ի, որ խրերաց խաթրի խամար բերան կբանա, մի
շապ էշխով, ուրախ սրտով կպատմի:*

*- Իշխաններ, վագիր-վուգիրներ, պյուք իմացայք, որ իմ
պզրիկ աղջիկ էսա քյանի օրեր ինչ ճոշ կտրծուրեն արաց,
ժողվեց ուր աղջիկ ասքյոներ, կնաց Ջան-փոլապի վերեն, մեյ
դարբով զարկեց Ջան-փոլապն սպանեց, ձիկ էլ ազատեց,
ձեզիկ էլ խեպ. իմ աչքն էլ լուս, ձերն էլ»:*

(Գևորգյան 1999, էջ 499)

Երեք օր անց Ջան-փոլատը ուշքի է գալիս և որոշում է՝ ինչ գնով էլ
լինի, անպայման գտնել իր հակառակորդին ու վրեժ տեսնել:
Ամիսներ շարունակ որոնելով, հարցուփորձ անելով, ոսկի, արծաթ
բաժանելով՝ երկաթե հրեշը վերջապես հայտնաբերում է իրեն
հաղթած հերոսուհուն և փորձում է խորամանկությամբ տիրանալ
աղջկան: Նա հրապարակավ հայտնում է իր սիրո մասին և
թագավորից խնդրում է նրա դստեր ձեռքը: Այս պահից ի վեր
հեքիաթի սյուժեի զարգացումը ստանում է նոր ընթացք: Քաջ
զինվոր, համարձակ առաջնորդ, կտրիճ հրամանատար աղջկա
կերպարին գալիս է փոխարինելու թագավորի անտրտունը,
խոնարհ, հնազանդ աղջիկը, հենց ինչպիսին կանայք հաճախ
պատկերվում են հայ բանահյուսության մեջ: Նրանց
ճակատագիրը հաճախ որոշում են տղամարդիկ՝ անկախ կնոջ
կամքից կամ ցանկություններից:

*«- Թագավորն ապրած կենա, էն քյո ասած ու պատմած Ջան-
փոլապը գյո ես եմ. աղորթ ի, քյո աղջիկպ մենակ իմ մսե վիզն
ի կտրե, էրկթե վիզս ուր տեղն ի. ամա ես էլ շապ ու շապ
զարմացեր եմ ինոր կտրծուրենի վերեն, թե էպա ինչ ջասարաթ
էր, որ էն իմ սընորն անցավ, էկավ խասավ չյում դուռ: Ես ինոր
խաթրին, ընոր սիրուն աշխրե աշխարհ, երկրե երկիր եմ
ինկե, անջախ-անջախ կնդեր եմ իմ զոռբեն: Մկա ինչ կասես,*

*թագավոր ապրած կենա, քեյզնից խնդիրք ունեն, որ քյո
աղջիկը տաս ձիկ:*

*Թագավորը որ կտիսնա Ջան-փոլատի մա.րպութեն, ինոր
տված կտրիճ-կտրիճ ջուղաքներ՝ կասի.- Թե աղորթ որ դու էն
կտրիճես, իմ աղջկան բաբաթ դոչաղութեն ունես. քեզ
կուրբան էլնի իմ աղջիկ»:*

(Գևորգյան 1999, էջ 499)

Յոթ օր, յոթ գիշեր շքեղ հարսանիք են անում, և թագավորը իր
դստերը ամուսնացնում է թշնամու հետ, ով դեռ վերջերս ահ ու
սարսափ էր տարածում աշխարհով մեկ: Եթե մինչ հիմա կտրիճ
մակդիրով բնորոշում էին թագավորի աղջկան, ապա այսուհետ
այդպես անվանում են «հրեշին»: Հերոսուհին, որ մի մեծ գործ էր
առաջնորդում և երկրի միակ պաշտպանն էր, հանկարծակի
դառնում է անօգնական և ծայնագուրկ.

*«...Կտանի աղջկա ծամերը կկախի ա.ռքից, ճելան-ճելան
ջանդակը կէրթա կուգյա, մարդ մադաթ չկա որ ազատի»:*

(Գևորգյան 1999, էջ 500)

Հեքիաթը փորձում է նրան զրկել բոլոր այն հատկանիշներից և
ձեռքերումներից, որոնք, ըստ համընդհանուր համոզմունքի,
հարիր չեն հայ կնոջը:

Երբ Ջան-փոլատը գնում է ցախ հավաքելու ու մենակ է թողնում
մագերից կախված հերոսուհուն, հայտնվում է Չաչալ-բագրգյանը:
Վաճառականը խղճում է աղջկան, կտրում է կապանքները և
տանում իր տուն: Պարզվում է, որ, տարածված ավանդույթի
համաձայն, վաճառականի դուստրերը թաշկինակներ են գործում
ու կախում են տան դարպասից: Անցորդ տղաները, եթե
հավանում են թաշկինակը, ամուսնանում են այն գործած աղջկա
հետ: Հեքիաթի հերոսուհին էլ է գործում չտեսնված, չլսված

գեղեցկության մի թաշկինակ, որը գրավում է այդ քաղաքի թագավորի տղայի աչքն, և այսպես թագաժառանգը ընտրում է իր կողակցին: Թեև աղջիկը պարբերաբար փորձում է զգուշացնել նորաթուխ ամուսնուն իրեն հետապնդող թշնամու մասին, նրա հորդորները որևէ զգալի ուշադրության չեն արժանանում: Եվ մի գիշեր էլ Ջան-փոլատը գտնում է հերոսուհուն.

«Ջան-փոլատը շարք քյազգրությունով կասի ինոր.- Աղջիկ, էլի էլի, մի վախենա, ես քե բան չեմ ասե. էլի էրթանյք քյո գյլոխս լվանամ, գիտեմ որ շարք կեղտոտվեր ես:

Աղջիկն էլ, աստված ուր խեյրն էր, մուր օրերը մեյ խալս խուրն-խրեղեն լաճ տղա էր բերեր. տղեն կուլա, մերը կուզի ծիծ տալ. կասի.- Աման Ջան-փոլատ, մի քիչ դադրի, չյում իմ տղին կշտացնեմ, ապա երթանյք, թող քյո խոսքն էլնի»:

(Գևորգյան 1999, էջ 501)

Կրկին միայնակ հայտնվելով թշնամու դեմ՝ աղջիկը վերագտնում է իր ուժն ու համարձակությունը: Հրաշապատում տեքստը ևս մեկ անգամ անթաքույց ակնարկում է կնոջ հաճախ անտեսանելի քաջությունն ու անկոտրում կամքը, երբ վտանգն անխուսափելի է, երբ մահը մոտ է, երբ թշնամին հարձակվում է: Մեկ հարված հասցնելով երկաթե հրեշի վզին՝ հերոսուհին սպանում է նրան, հպարտորեն պատմում է իր հաղթանակի մասին ամուսնուն, խոստովում է, որ ինքն էլ է թագավորի աղջիկ, և հեքիաթը ստանում է իր տրամաբանական երջանիկ ավարտը:

Նույնանման մոտիվ ունեցող հեքիաթ կարող ենք գտնել նաև ՀԺՀ 12-րդ հատորում (Գևորգյան, 1984), որն ընդգրկում է պատմական Հայաստանի Տուրուբերան (Տարոն) նահանգի չորս գավառներից մեկի՝ Մշո դաշտի ժողովրդական հեքիաթները: «Յոթ գողեր և թագավորի ախչիկ» հեքիաթը պատմում է մի թագավորի մասին, որն ուներ երեք զավակ ու մեկ դուստր: Այստեղ թագավորության անվտանգությանն ու խաղաղությանը սպառնում են գողերը.

*«Հ'ըմնօր գողեր կիզան կմտնին գէդոր խագինեն կթալնին,
կառնին կէրթան, ինչ խըդար պահապան կդնե, չըն կառնա
բռնի»:*

(Գևորգյան 1984, էջ 411)

Պարբերաբար կրկնվող ավարառու արշավների միջոցով հեքիաթը ստեղծում է թշնամու հարձակումներից կեղեքված, տառապյալ ժողովրդի պատկերը, որտեղ տղամարդիկ (այս դեպքում՝ թագավորի տղաները) ոտքի են ելնում պաշտպանելու իրենց երկիրը, սակայն նրանց ջանքերը չեն պսակվում հաջողությամբ: Հենց այս իրադրությունում կանայք իրենց ձեռքը գենք են վերցնում: Թագավորի աղջիկը հասկանում է, որ միայն ինքը կարող է փրկել իրենց թագավորությունը, և հնարամիտ տարբերակ է մշակում թշնամու դեմ մարտնչելու համար. դարպասների մոտ փոս է փորում, ինքն էլ թաքնվում է դռան ետևում, ու, երբ գիշերը գաղտագողի հայտվում են թշնամիները, մեկ առ մեկ հաշվեհարդար է տեսնում յուրաքանչյուրի հետ, որը որ հանդգնում է գլուխը դարպասից ներս մտցնել: Դժվար չէ կռահել, որ սա ինքնապաշտպանական ջոկատների կամ մեկնագնացների հրաշապատում նկարագրությունն է: Հատորյակի ծանոթագրությունների համաձայն՝ հեքիաթը գրի է առնվել 1915 թվականին, այն բանահավաքին պատմել է «Մշո Բրդի թաղեցի 40-ամյա, անգրագետ Կարապետ Հովհաննիսյանը: Ասացողը իր ծննդավայրեն գաղթելով, վեց տարի ապրել է Պոլսում, Բուլղարիայում, Ռուսաստանում և զբաղվել է որմնագործությամբ»¹⁰ : Այդ տարիներին տարածաշրջանում ծավալվող ռազմական դաժան իրադարձությունները չէին կարող չարտացոլվել նաև բանահյուսական տեքստերում: Այս հեքիաթը վերոնշյալի փայլուն օրինակ է.

*«Էդոնց քուրն ասեց.- Հ'էսօր դորն իմն է, ըստիաղ ես կելնիմ
կէրթամ»:*

¹⁰ Գևորգյան 1984:629:

Հ'էլավ առավ զուր թուրն ու գնաց խազինի դռան հ'երև հորըմ
փորեց, զհող լըցեց հ'էլավ ուր չոքեր, կանավ դռան հ'երև:
Մեկ լէ տեսավ, կես գիշեր էղավ, դռան ճրոռոց էկավ.
համարմիմ' բացեց զֆուռն ու մտավ ներս: Օր մտավ ներս,
զթուր թալեց զգլուխ կտրեց, հըլոտնեց զջանտակ, թալեց մըջ
հորուն: Էնդոր հ'երև էն մեկել էկավ, զէն լէ հըմալ էրեց, վել
հասըլ զվեցի գլուխ լէ կըտրեց, զջանդըկներ լըցեց հորու մեջ,
զգլխըներ քաշեց ուր դին:

Էկան տեսան օր վեց հարամու գլուխ կտրուկ թալուկ է
խազինի դռան հ'երև, վեցին տարան հորեցին: Ձեն հ'ընկավ
աշխըրքի մեջ, թե չասիս' «Թագավորի ախշիկ վեց հարամու
գլուխ է կտրի»:

(Գևորգյան 1984, էջ 411)

Ավագակների կրտսեր եղբայրը մագապուրծ փախչում է աղջկա
պատրաստած թակարդից, և քանի որ չէր կարող ուժով հաղթել
հերոսուհուն, որոշում է դիմել խարդախության: Ծպտված, շքեղ
հանդերձանքով գալիս, կանգնում է թագավորի այգու մեջտեղը ու
խնդրում թագավորի դստեր ձեռքը: Թագավորն էլ, թեև ամենևին
չի ճանաչում հանկարծակի հայտնված օտարին, միևնույն է,
համաձայնում է անակնկալ առաջարկին, քանի որ համոզված է՝
ինչ տղա էլ լինի, ավելի լավն է, քան ցանկացած աղջիկ.

«Թագավորն ասեց.- Էդ ինչ մեծ մարդ է օր զիս կկանե, ախրը:
Հ'էլավ էկավ, տեսավ թագավորական շորերով մարդըմ հ'իջեր է
ուր ծիուց, բռներ է զուր ծին ու կանե: Բարև տվեց, բարև առավ,
հ'ընցավ վըր աթոռքին նստավ: Ասեց.- Տղա, ինչ կուզիս:

Ասեց.- Բան չըմ հ'ուզի, էկեր իմ զքու ախշիկ կուզիմ ընծիկ:

Թագավորն իշքեց էդ տղի քեզ ու քիսբաթին, ասեց».- Իմանլ
տղեմ էդնի օր ախշկան չարժե,- տվեց գնաց»:

(Գևորգյան 1984, էջ 412)

Հեքիաթի հերոսուհին փաստացի երկրի միակ պաշտպանն է, պատումի ընթացքից դատելով՝ միայն նա է ապահովում ժողովրդի անվտանգությունը, հետևաբար անփոխարինելի է: Այդուհանդերձ, հետագա իրադարձությունները, որքան էլ անտրամաբանական թվան, ցույց են տալիս հակառակը: Անհանգիստ ժամանակներում կնոջ դերը կարևոր է, երբեմն նույնիսկ կենսական անհրաժեշտություն ունի, նրա հաղթանակները անգնահատելի են և երկրի պարծանքն են, բայց գրեթե բոլոր մյուս դեպքերում տղամարդու՝ առավել ևս հոր խոսքը վճռորոշ է: Աղջիկը ճանաչում է իր նոր «խնամակալին», բայց համաձայնում է հոր որոշման հետ, ու ինքն իրեն մատնում է բախտի քմահաճույքին, միևնույն ժամանակ չի կորցնում իր համարձակությունը, չի վախենում, շարունակում է սպառնալ թշնամուն.

«Էկան, շար էկան, թե քիչ, տղեն ասեց ախչկան.- Դու զիս կճանչնամ»:

Ախչիկն ասեց.- Հորի՞ չըմ ճանչնա, ֆըլան հարամեսներու ախպերն իս:

Ասեց.- Դու հ'իսնե չըս վախենա:

- Չէ,- ասեց,- հորի՞ կվախենամ, աստծով զքիկ էնդոնց խեչ կդնիմ:

Տղեն ասեց.- Քու հոր հողու մեջն է, էնքի հըմալ մեծ-մեծ կխոսաս:

Կերթան քիչըմ տեխ, մեկ լէ տղեն կասե.- Ախչի՛, հ'սնե չըս վախենա:

Ախչիկն կասե.- Հորի՞ կվախենամ, ես զքու վեց ախպեր սպաներ իմ, կառնաս դու լէ սպանե զիս, աստով զքզիկ լէ էնդոնց կուշտ կդնիմ»:

(Գևորգյան 1984, էջ 413)

Այստեղ հեքիաթը մեզ հայտնում է ավագակների կրտսեր եղբոր անունը՝ Բաքրի Ֆարհատ. սովորաբար հրաշապատում տեքստերում հերսոները չունեն անձնանուններ, սակայն պատահում են բացառություններ, ինչը մատնացույց է անում կերպարների նշանակությունը: Մի քանի օր ճամփա գնալուց հետո Բաքրի Ֆարհատը որոշում է կապել աղջկան ծառին և ուժով տիրանալ նրան: Սակայն թոհուրոհ է սկսվում, կապած ձիերից մեկը փախչում է, ավագակը վազում է ետևից, այդ պահին էլ ճանապարհով քարավան է անցնելիս լինում: Աղջիկն աղիողորմ աղաչում է քարավանապետին փրկել իրեն.

«Ախչիկ յալվամիշ-յախամիշ կէղնի քարվան բաշուն.- Քու բախտն եմ հ'ընկի, հարամիմ բերեր զիս էդա տեխ օր մորթեր, ձիանք փախան գացին, գնաց հ'ետըս ուրանց, զիս հարծըկեք, տարեք ձըր հետ»:

(Գևորգյան 1984, էջ 413)

Քարավանապետը խղճում է աղջկան ու, թաքցնելով նրան ամենաձեր ձիուն բարձած բեռների մեջ, փախցնում է նրան: Մի օր էլ մոտակայքով անցնում է այդ երկրի թագավորի տղան, տեսնում է աղջկան, սիրահարվում ու հայտարարում թագավորությունով մեկ, որ ամեն գնով պետք է ամուսնանա նրա հետ: Ամենայն հավանականությամբ, դեպքերի նման հերթագայությունը այլաբանորեն նկարագրում է գերեվարված կանանց ճակատագիրը: Պահպանվել են բազում պատմություններ, երբ կանանց վաճառում էին, առևանգում, նվիրում և այլն: Ինչպես արդեն ասվել է, դաժան իրականությունն այլաբանորեն արտացոլվել է բանահյուսական տեքստերում:

Հերոսուհին մի քանի պայման է առաջադրում. նախ, թագավորի տղան պիտի կառուցի ապարանք՝ պողպատե դռներով ու սանդուղքներով, հետո բակում երկու գամփռ շուն կապի, և առանց կնոջ համաձայնության ոչինչ տուն չբերի:

«Ախջիկն ասեց.- Կէրփաս թագավորի տղին կասիս, իմ ախջիկ կասե. «Ընծիկ հըմալ քոշկ ու սարա մը շինե, օր դռներ պողպատ էղնին, ուր թարանճեքը յայլի չարխով բացվին ու խփվին, բակի մեջ մեկ ասլան մեկ դին կապուկ, մեկ խաբլան լէ՛ մեկ դին: Մեկ լը բանըմ օր կառնե բերե տուն, չուր հ'իսնե չհարցրու, չբերե տուն»:

Քարվան բաշին հ'էլավ, էկավ թագավորի տղին ասեց:

Թագավորի տղեն ասեց.- Թե էդ է, էդի խոլայ է»:

(Գևորգյան 1984, էջ 414)

Թագավորի տղան շուտափույթ կատարում է սիրեցյալի բոլոր պահանջները և նվաճում է նրա սիրտը: Նորաթուխ ամուսինը շուկայից պարբերաբար ինչ-որ ապրանքներ է գնում, բայց ստիպված է լինում վերադարձնել բոլոր գնումները. կինը ոչ մեկին հավանություն չի տալիս, քանի որ դեռ սպասում է ավագակի մոտալուտ վրեժին: Մի անգամ թագավորի տղան գնում է մի աքլոր ու առանց կնոջը տեղեկացնելու գիշերը թողնում է իրենց ապարանքի բակում: Պարզվում է՝ թռչունն իրականում կերապարանափոխված ավագակն է, որ երկար փնտրտուքներից հետո վերջապես գտել է թագավորի աղջկան: Հեքիաթը այս պահին կնոջը կրկին վերածում է յուրատիպ փրկչի ու ապարանքի միակ պաշտպանի, շեշտադրում է նրա հերոսական անկոտրում ոգին, հեռուն տեսնելու ունակությունը, զգոնությունը: Անխոս, ապարանքը հրաշապատում փոխանունության օրինակ է, կինը դժվարին պահին պատրաստ է պաշտպանել իր ընտանիքը, իր տունը, երկիրը, ժողովրդին:

«Կիշքե օր կես գիշեր եղավ, մեկըմ բացեց զդուռն ու էկավ ներս, իշքեց տեսավ օր՝ ուր հարամին: Քաշեց զթուր, ասեց.- Զքու իրկա գլուխ կկտրիմ, էլ ճար չկա:

Կինի գինք թալեց վըր օտաց.- Քու բախտն իմ հ'ընկի, զիմ իրիկ մ'ըսպանի, ինչ կուզիս ընծիկ էրե: Օր ասեց՝ «Զքու իրիկ չըս հ'ուզի օր սպանիմ, հ'ընկի հ'առեջ ու էրթանք»:

(Գևորգյան 1984, էջ 415)

Ամուսնու կյանքը փրկելու համար աղջիկը համաձայնում է հեռանալ թշնամու հետ, սակայն բաց չթողնելով ոչ մի վայրկյան՝ դիմում է վերին ուժերի օգնությանը ու ավազակին մեկ հարվածով ցած է գլորում սանդուխից: Վրա են հասնում գամփռ շները և բզկտում են նրան.

«Ասլան բռնեց ու խաբլան էրեց հազար կտոր. ինք լէ երկու հոգով էր, օր զարկեց տվեց ցած, ասեց.- Մեռնիմ քզիկ բոզ ծիավոր հալվոր, իմ փորու միջուն ինչ օր էղնի, քզիկ մաքաղ պիտի կտորիմ»:

(Գևորգյան 1984, էջ 415)

Աղջիկը խոստանում է զոհաբերել իր առաջնեկին և ինը ամիս հետո նա դուստր է ունենում: Երբ երեխան մեծանում է, դառնում է չորս-հինգ տարեկան, հայտնվում է մի ծերունի, ով հիշեցնում է հեքիաթի հերոսուհուն տարիներ առաջ մատուցված ծառայության մասին: Վերջինս հարգելով իր խոստումը՝ բացատրում է դստերը, որ այսուհետ ծերունին է նրա հայրն ու նա պետք է հեռանա անձանոթի հետ.

«Ախչիկն դարձավ էկավ, մորն ասեց.- Նանե, գացի հ'աղբուր ջուր կբերենք, լըցի զփարչ, դարցա կիգենք, հալվորըմ կանուկ էր վըր ճամբուն, ասեց. «Ախչի, գնա քու մոր ասե, ուր խոսքի տերն է»:

Մերն ասեց.- Գնա՛ ասե, իմ խոսքի տերն իմ, լաո՛, դու էնդոր ախչիկն իս, դու պզտիկ էր, բերեց տվեց հ'իս պահեցի, հմկա մեսցեր իս, էկեր է կտանե:

Հալվորն ասեց.- Մադամ օր դու մեր ուր խոսքի տերն է, գնա, աստծու աչք էղնի վըր քզիկ, օր ծիծղաս՝ քու հ'երեսներուց վարդ ու ռեհան թափի, հ'իլաս՝ զքու մադեն էնիս՝ բուք ու բորան էղնի, զքու գլուխ օր լվանան խաշխընին, քու գլխու ջուր օսկի ու արծաթ դառնա»:

(Գևորգյան 1984, էջ 415)

Հրաշապատում ժանրի կանոնների համաձայն՝ դրական կերպարը անխուսափելիորեն հաղթանակում է, իսկ անցած փորձությունների դիմաց նա միշտ պարգևատրվում է: Ծերունին դատերը վերադարձնում է մորը և օրհնում է երեխային. երբ նա ծիծաղի, դեմքից անուշաբույր ծաղիկներ թափվեն, երբ լաց լինի, շուրջբոլորը բուք սկսվի, իսկ երբ գլուխը լվանա, ջուրը դառնա ոսկի ու արծաթ: Հետո հեքիաթի սյուժեն սկսում է զարգանալ երեխայի շուրջ, նա վերածվում է պատումի գլխավոր հերոսուհու, որ ճակատագրից ստանում է վտանգների, փորձանքների ու գայթակղությունների իր չափաբաժինը:

Միևնույն հեքիաթախմբին պատկանող ևս մեկ հրաշապատում տարբերակ կարող ենք գտնել նաև ՀԺՀ ակադեմիական հրատարակության 4-րդ հատորում: «Ախչիկն ու հարամբաշին» հեքիաթը մի հարուստ ընտանիքի մասին է (հարուստ, փողատեր ընտանիքը այլ հեքիաթներում հանդիպող թագավորության մշակութային նույնիմաստ տարբերակներից), որի վրա հարձակվում են ավազակները: Ընտանիքի հայրը հանկարծ նկատում է, որ օրեցօր իրենց ունեցվածքը պակասում է, թեև տան դուռն ու տանիքը միշտ կողպված են (այլաբանորեն կարելի է հասկանալ՝ երկրի սահմանները ամուր են, սակայն թշնամին, միևնույն է, շարունակ հարձակումներ է կատարում): Դուստրը խոստանում է հորը պաշտպանել իրենց հարստությունը և նրանից ընդամենը մի լավ թուր է խնդրում: Հետո հագնում է տղամարդու հանդերձանք, կապում զենքն ու զրահը և դուրս է գալիս «ռազմաճակատ»: Անողորք կոտորում, գլխատում է իրենց տան վրա հարձակված քառասուն ավազակներից երեսունիննին, միայն մեկին է հաջողվում մազապուրծ ու վիրավոր փախչել, այն էլ որովհետև աղջկա ձեռքը հոգնում է:

«Ախչիկը կը հագնի էրիկ մարթու հալավը, կը կապե սիլահները վրեն, թուրն ու թվանքը կը կապե զը վրեն, կէրթա հոր տնեն հեռու մե սև քարըմ կա, էն սև քարի կուշդ կը նստի զը: Կը նստի ու կը բաքի էդ տեղ: Կաշե օր լաղումի մեջեն, քարի տրկեն մե գլոխըմ ելավ, իրոր ճիտը կը զարկե,

մեմ էլ ելավ, ինորն էլ կը զարկե: Խուլասա, քառսունն էլ գելինն, եռսունուինի ճիտն է կը զարկե, եռսունը հարամի կը սպանն: Մնա կը մեկը: Մեկին էլ, աչկա թըր կը դադրի, ինոր գըլոխը յարալու կ'էնն, ինոր թըր յարալու կ'էնն, ինոր ճիտը յարալու կ'էնն, ու էն մեկը չի մեռնի, էն մեկը փախի գը: Կը փախի ու կ'էրթան»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 283)

Վիրավոր ավագակը, տպավորված մի ամբողջ բանակի հաղթած աղջկա քաջությանը և ուժով, որոշում է անպատճառ տիրել այդ հերոսուհուն.

«Ախչիկ դու արիր, ես մնացի: Դու մե փախկն էիր, եռսունուինը մարթու գլոխը կերար: Ընծի օխտ փեղով յարալի էրիր»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 284)

Բուժում է վերքերը, փոխում է հագուստն ու, վերցնելով հիսուն ոսկի, գնում է աղջկա հորն այցելության: Ընտանիքի անդամներից նրան ոչ ոք չի ճանաչում: Հաջորդ օրը տանում է հարյուր ոսկի ու ընտանիքի հորը հայտնում իր ցանկությունը՝ ամուսնանալ նրա դստեր հետ, բայց խոստովանում է, որ հեռու է ապրում, աղջկան պետք է իր հետ տանի: Հայրը համաձայնում է անձանոթի հետ ամուսնացնել իր դստերը, որը, ինչպես հերթական անգամ նկատում ենք, անզուգական ռազմիկ է և ունեցվածքի միակ պաշտպանը: Հեռու տանելով աղջկան ընտանիքից և հայրենի հողից՝ ավագակը խոստովանում է, որ պատրաստվում է վրեժ լուծել աղջկանից.

«Կըսե.- ես էն մարթն եմ, օր եռսունը ընկերըս սըպանիր դու, ընծի յարալի էրիր, ես քեզի բերեր եմ օր դու միսիդ կրակ դընեմ ու քեզ վառեմ, օր իմ սիրտըս ըռհաթի, դու գիտես օր ես քեզ առնեմ պիտի, հ'արընտեր:

*Բերե էդոր կը չըփոխցու ու ձեռքըն ու ոտքը կը կապե, կը ցքե
հը մերու մեջը, ինք կէրթա օր չոր փեպ ջընդե: Կէրթա, աշխկա
քովեն կը հեռենա»:*

(Մկրտչյան 1963, էջ 284)

Սյուժեի իրադարձություններն ընթանում են արդեն մեզ ծանոթ եղանակով. այդ պահին մոտակայքով մի քարավան է անցնում, քարավանապետը նկատում է գերեվարված աղջկան, ազատում է կապանքներից, բերում է տուն ու ամուսնացնում իր զավակներից մեկի հետ: Կես տարի անց աղջիկը խնդրում է իր ամուսնուն ու սկեսրայրին ծովի մեջ մի դոլյակ կառուցել, որպեսզի թշնամին, որ դեռ չի համակերպվել կնոջը պարտվելու հետ, չգտնի իրեն:

Այդ ընթացքում ավազակն աշխարհով մեկ փնտրում է հերոսուհուն, բայց ոչ մի տեղ չի գտնում: Պատահական հանդիպած մի տարեց կին մատնում է ծովի մեջ կառուցված դոլյակի գաղտնիքը: Նկատենք, որ բացասական հերոսներին սովորաբար օգնում են կանայք. ըստ երևույթին, ժողովրդական հավատամքի համաձայն՝ կանայք ավելի ընդունակ են մատնելու, դավաճանելու, գատնիքները բացահայտելու կամ էլ, ըստ կարծրատիպի, շատախոսելու և այդ ընթացքում ասելու ավելին, քան պետք է այդ պահին ասել: Ավազակը դարբնին պատվիրում է կառուցել փայտե երկար սանդուղք, որի օգնությամբ գիշերը, երբ բոլորն արդեն քնած են և աղջկան ոչ ոք չի կարող օգնել, հասնում է դոլյակի դռանը: Հուսահատ հերոսուհին օգնության է կանչում սուրբ Սարգիսին և երգվում է մատաղ անել իր դեռ չծնված երեխային.

*«Ախիկը կըսե.- Մեռնիմ քեզի սուրբ Սարգիս, դու իմ
հիմըդդիս հասնիս, ընձի էս հարամեցեն ազատես, իմ
փորինըս մանչ էղավ քեզի մաւաղ տամ, ախիկ էղավ, քի
քեզի մաւաղ տամ:*

*Էդպեղ ս. Սարգիսը կը հասնի, էդ հարամու լերթին մե
թաքնուկըմ կը զարկե, էդ հարամին ոտները կը պրծի,*

*նարըվըներեն հարի ծավի փակը մեկը գընկնի, գընկնի կեղնի
կտոր-կտոր»:*

(Մկրտչյան 1963, էջ 285)

Կնոջը լիակատար, վերջնական հաղթանակ տանելու համար պետք է տղամարդու աջակցությունը՝ թեկուզ գերբանական ուժերի, հրեշտակների կամ սրբերի տեսքով: Միայն արական սեռի կերպարը կարող է օժտված լինել այն բոլոր հատկանիշներով, որ անհրաժեշտ են չարին տապալելու համար, թեև հրաշապատում տեսքով երբևէ չի նշում՝ դրանք ինչ հատկանիշներ են: Տարիներ անց սուրբ Սարգիսը գալիս է իրեն խոստացված մատաղը ստանալու համար («Մերըդ ընծի մե մատաղըմ է ըսե, թող տա»): Արդեն մայրացած հերոսուհին բացատրում է իր տասներկու տարեկան դստերը, որ այսուհետ նա «պատկանում» է իրենց տան շեմին հանկարծակի հայտնված անծանոթին («Դու ես էնոր մատաղը, գընա»): Նվիրվածության, հավատարմության և հնազանդության համար սուրբը օրհնում է երեխային և վերադարձնում է մորը.

«Կ'ըսե.- Ախշի, մերըդ փվեց, դու էկար, չնեղեցար, թե չես էրթա: Քու մորըդ մափաղը դաբուլ էղավ, դարձի գնա քու մորըդ քով: Լա՛ս՝ քարե կարկուտ թափի երկնուց, ծիծաղես՝ դեսթե գյուլ թափի երկնուց, օր լողանաս՝ գըլխուդ ջուրը օսկի կըտրի»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 287)

Հեքիաթի երկրորդ հատվածը նվիրված է արդեն հասակ առած դստերը: Նրա գերբնական ունակությունների ու աննկարագրելի գեղեկության մասին լուրերը հասնում են թագավորի տղայի ականջին: Տղան գլուխը կորցրած սիրահարվում է աղջկան, սակայն չար ծառաները հարսանիքից առաջ գողանում են հերոսուհու աչքերը, փոխարենը՝ ուրիշին են փորձում ներկայացնել իբրև արքունական հարսնացու: Բարի մի հովիվ օգնում է կույր աղջկան, աղբյուրի կախարդական ջրի շնորհիվ

վերականգնում է տեսողությունը, կեղծիքը բացահայտվում է, և ամեն ինչ բարեհաջող է ավարտվում, ինչպես պահանջում է հրաշապատում ժանրը:

Մուշի հեքիաթներին նվիրված ժողովածուի մեջ ընդգրկվել է «Իրեք օտնեն ծիավոր ախչիկ» հեքիաթը, որը պատմում է ռազմիկ կնոջ մեկ այլ տարատեսակի մասին: Թագավորը ծանր հիվանդանում է և մահից առաջ իր մոտ է կանչում երեք զավակներին ու կարգադրում երեք չգնալ Մշո սար: Եղբայրները ժողով են անում, ավագը հայտարարում է, որ չի պատրաստվում ենթարկվել հոր խոսքին, ու ճամփա է ընկնում: Տեղ հասնելուն պես հիանում է տեսածով՝ շողշողուն արև, ծաղկուն այգի, երաժշտություն է հնչում: Բայց հանկարծ երկինքը պատվում է գորշ ամպերով, փոթորիկ է բարձրանում, հայտնվում է երեք ոտանի ձիով ծիավորը ու առևանգում է թագավորի որդուն:

«Հէլավ մեծ տղեն գնաց: Գնաց տեսավ օր բաղ ու բաղչա, արև ու բարև, դոլ ու զուռնեն կզարկե: Ասեց. «Իմ հեր ճանավարութեն կէներ, չուզեր օր մենք հ'իգենք զէդա տեսներ»»:

Հեղըմ լէ տեսավ օր մութ ամպըմ հ'էլավ, թոզ ու դումանըմ էրեց, էնդիեն հ'էլավ իրեք օտնեն ծիավորըմ, թալեց զտղեն թարկին, առավ ու գնաց»:

(Գևորգյան 1984, էջ 376)

Մեկ շաբաթ սպասելուց հետո միջնեկ եղբայրը որոշում է հետևել ավագ եղբոր օրինակին և ճամփորդել դեպի արգելված սարը: Նույն բանը կրկնվում է նաև նրա հետ. հայտնվում է սարսափազդու ծիավորն ու իր հետ տանում թագավորի երկրորդ տղային: Հերթը հասնում է կրտսեր եղբորը, նա էլ է խախտում հոր պատգամն ու գնում եղբայրների ետևից: Ճանապարհին մի ալևոր մարդ է պատահում. հրաշապատում աշխարհի օրենքների համաձայն՝ գլխավոր հերոսը դժվարություններից կամ փորձություններից առաջ սովորաբար հանդիպում է յուրատիպ

օգնականների՝ իմաստուն ծերունիների, բարի կախարդների, խոսող կենդանիների և այլն: Նրանք բացահայտում են այն գաղտնիքներն ու հնարքները, որոնք թույլ են տալիս հերոսին հաղթանակել և, ամենակարևորը, ողջ մնալ:

«Հալվորն ասեց.- Աղեկ կտրիճ մանո՛ւկ, մադամ օր զքու պապու խրապ չըս վերցուցի, ես խրապըմ կիտամ քզիկ, զիմ խրապ վերցու, բըլե չվախենաս: Հալվորն ասեց.- Լաո՛, դու կէրթաս, հանդե իրեք օտնեն ձիավորըմ կիգա քո հ'առեջ՝ չվախենաս, զքզիկ չտեսնա, կէրթա կմտնի ուր րուն, էնի ախշիկ է, գնա գողտուկ հ'եպւեն, մտի ձիու հ'եպւ: Ախշիկ կհ'իջնի ձիուց, կհ'էնի վի, կէրթա հանե զուր հալվըներ, շոգոեր է, օր ըռհաթի, քանի զուր հալվըներ ու զուր շապիկ չհաներ է, ուրեն չմոտենաս, օր հանեց զուր շապիկ, դու կհ'էնիս, գողտուտիկ հեպւանց կբոնիս զծամեր: Չըս թողի, ինչ օր կասե՛ չավրընաս. եք օր ասեց. «Հացն ու գինին, տեր կենդանին մըր մեջ վկա թըղ էղնի, ես քզիկ, դու ընծիկ», նոր՝ կթողիս»:

(Գևորգյան 1984, էջ 376)

Գլխավոր հերոսը վերջապես իմանում է երեք ոտանի ձիով ձիավորի գաղտնիքը՝ ձիավորը աղջիկ է: Ըստ ծերունու՝ նրան կարելի է հաղթել միայն խորամանկությամբ, երբ աղջիկը վայր է դրել զենքերը, երբ վերջին շապիկն էլ է հանել հագից, մերկ է ու անպաշտպան: Այս հեքիաթը հուշում է, որ աղջկան հաղթելու համար պետք է նախ տիրել նրա մարմնին, հարկ եղած դեպքում բռնի ուժով հնազանդեցնել, ինչից հետո կինը դառնում է անզոր:

Տղան հետևում է ծերունու խորհրդին, գնում է ձիավոր աղջկա ետևից, սպասում է մինչև նա մի կողմ է դնում իր զենքն ու զրահը, մնում է «ադամու կաշով», ամուր բռնում է աղջկա մագերից ու այնքան երկար բաց չի թողնում, մինչև վերջինս չի երդվում տրվել տղային: Արդեն պարտված, տանջված, հոգնած աղջիկը խնդրում է իր նոր ամուսնուն թույլ տալ գլուխը դնել նրա ծնկներին ու մի քիչ քնել:

«Ախչիկն ինչ էրեց, ասեց.- Տղա՛, թող զիս, կանոնիմ զքզիկ,-
տղեն անկաճ չէրեց:

Ախչկա ճար կտրավ, ասեց.- Հացն ու գինին, տեր կենդանին
վկա թըղ էղնի մըր մեջ, օր ես քզիկ, դու՛ ընծիկ,- նոր թողեց:

Առան զիրար: Ախչիկն ասեց տղին.- Ախը՛ր, դու զիս շապ
չարչրեցիր, դիր զքու չոք, քիչըմ զիմ գլուխ դնիմ վրեն,
պառնիմ քնիմ, ըռհաթիմ»:

(Գևորգյան 1984, էջ 378)

Քնած աղջկա գլուխը շոյելիս թագավորի տղան մի խուրճ բանալի
է գտնում, բացում է այգում թաքնված հարյուրավոր դռները, ու
դրանց ետևում հայտնաբերում բոլոր այն տղամարդկանց, ում
գերեվարել էր ձիավոր աղջիկը, ներառյալ՝ իր երկու եղբայրներին:
Դռներից մեկն էլ բացելուն պես տեսնում է ինչ-որ կանացի
շապիկ, իսկույն հայտնվում է աղջիկն ու զգուշացնում է իր նոր
ամուսնուն, որպեսզի հանկարծ շապիկի հետ չխաղա, այլապես
քամին այն ծովը կնետի, ու տղան մեկընդմիշտ կկորցնի իրեն:
Արդեն հաղթանակած և չափազանց ինքնավստահ տղան
պատասխանում է, որ եթե աղջիկը մի շապիկի պատճառով պետք
է կորչի, ապա թող հենց հիմա հեռանա և անմիջապես նետում է
հագուստը ջրի մեջ:

Հեքիաթի այս հատվածում հզոր, ահազդու, անպարտելի
հակառակորդից կինը վերածվում է հնազանդ, ենթակա կողակցի:
Սակայն եթե հեքիաթի զարգացման այս հատվածում նա չի
մասնակցում «ռազմական գործողություններին», ապա այժմ
դրանք սկսում են ծավալվել հանուն նրա և հանուն նրա սիրո:

Ջրի մեջ ընկած շապիկը քամին քշում, տանում է հարևան
թագավորություն, որտեղ թագավորի տղայի հարսանիքն է
ընթանում: Բայց երբ շապիկն ընկնում է փեսացուի գլխին, նա
մոռանում է իր հարսնացուին ու խելակորույս սիրահարվում է
հագուստի տիրոջը, չնայած չգիտի, թե ով է: Շուրջբոլորը
հարցուփորձ են անում և պարզում են, որ շապիկը երեք ոտանի

ծիով ձիավոր աղջկանն է: Մի ամբողջ զորախումբ է գնում աղջկան բերելու, սակայն վերջինիս ամուսինը հանում է իր ամենակարող թուրն ու կոտորում բոլորին՝ խնայելով միայն մեկի կյանքը, որպեսզի վերջինս լուր հասցնի իր երկրի թագավորին, թե աղջիկն այժմ արդեն պաշտպան ունի: Սիրահարված տղան ևս հիսուն զինվոր է ուղարկում, սակայն նրանք բոլորը զոհվում են:

«Ձիավոր գնաց, ասեց.- Ալ ու քեֆյան հմլա էղավ, գացինք օր զախչիկ բերինք, անաստված ձիավորըմ քաշեց զթուր, հ'ընկավ մեջ մի, ջարդեց, զիս մինակ թողեց, ասեց. «Գնա, քու աղին ասե, էդոնք անջախ ակրատ էղան ընծիկ, կեսօր թըղ ճամբե հ'իգա»: Թագավորի տղեն հ'էլավ, հիսուն ձիավոր լէ ճամբեց, ասեց.- Գացեք, բալքիմ դուք առնեք ու հ'իգաք:

Ձիավորսանք օր էկան, տղեն բռնեց, զըմեն լէ սպանեց, մեկ հատ թողեց, քակեց զակոնք շարեց ճակատ, ասեց.- Գնա, քու աղին ասե, էդ օր կճամբե բուռնութի չէղնի ընծիկ, մարդ էլ կա, թըղ ճամբե հ'իգա:

Ձիավորն էկավ ասեց: Պառավըմ հ'էլավ գնաց, ասեց թագավորի տղին. «Թագավոր ապրած կէնա, մեղք ինչ քու ասկըրներ կիտաս ջարդել, էլ մարդ մը՝ ճամբի էրթա, ես կհ'էնիմ էրթամ, առնիմ հ'իգամ»:

(Գևորգյան 1984, էջ 379)

Տարիքն առած մի կին է հայտվում, որ խորհուրդ է տալիս թագավորի տղային ապարդյուն չկոտորել իր զորքը և վերջ դնել արնահեղությանը: Նա նաև խոստանում է ինքնուրույն գողանալ աղջկան ու բերել իրենց թագավորություն, բայց միայն մեկ պայմանով, այն է, եթե իրեն թույլ տան առաջին գիշերն անցկացնել առևանգված աղջկա հետ:

«Թագավորի տղեն ասեց.- Օր դու էրթաս առնիս հ'իգաս, խուրճիմ՝ օսկի կիտամ քզիկ:

Պատավն ասեց.- քու խուրճի քզիկ թըղ էղնի: Մինակ քենե կի'ուզիմ օր բերի, էն հ'առջին գիշեր քու ծոցք պառկելու տեղ հ'իգա իմ ծոց պառկի:

Թագավորի տղեն ասեց.- Թըղ էղնի, դու գնա բի, հ'առջին գիշեր քու ծոցք թըղ պառկի»:

(Գևորգյան 1984, էջ 379)

Ծեր կինն իրագործում է խոստումը: Գալիս, գտնում է երեք ոտանի ծիով ձիավոր աղջկան և նրա ամուսնուն: Հարկ է նշել, որ «երեք ոտանի ձիավոր» բնորոշումը, վերածվելով որոշակի անտոնոմասիայի, ամենևին չի արտացոլում իրականությունը, աղջիկն այլևս աշխարհով մեկ հայտնի ռազմիկ չէ, նա զենքերը վաղուց ցած է դրել: Ծեր կնոջը հաջողվում է վաստակել ամուսինների վստահությունը, և երբ վերջիններս թուլացրել էին իրենց զգոնությունը, առևանգում է աղջկան, իսկ տղայի թուրը նետում է ծովը: Թուրն առնականության խորհրդանիշն է ոչ միայն գրականության մեջ, այլև պատկերային արվեստի մի շարք ճյուղերում: Առանց դրա տղամարդը կորցնում է իր ուժը, հմտությունները, ինքնավստահությունը, հմայքը: Այդպես հեքիաթի հերոսը ուժասպառ ընկնում է գետնին ու ոտքի չի ելնում, մինչև նրա հանկարծահաս քույրերը չեն գալիս օգնության: Մինչդեռ առևանգված աղջիկը սպառնում է ինքնասպան լինել, քանի որ ոչ մի դեպքում չի ամուսնանա իր նոր երկրպագուի հետ: Հաղթահարելով ևս մի շարք փորձություններ՝ թագավորի տղան վերագտնում է իր թուրը (քույրերից մեկը լողորդ էր և ծովի հատակից դուրս է հանում զենքը), հետևաբար նաև իր կորովն ու քաջությունը, ետ է բերում կնոջը, և հեքիաթը ստանում է իր պարտադիր երջանիկ վերջաբանը:

Ինչպես պնդում է հեքիաթաբան Զ. Զայպսը, հեքիաթները կարևոր ուղեկիցներ են, կամ ինչպես Զայպսն է անվանում, «այլաշխարհներ» են հասարակությանը հուզող խնդիրներն ու

հոգսերն ուսումնասիրելու համար¹¹: Հրաշապատում տեքստերը հնարավորություն են մարդկանց ընձեռում հեշտությամբ խոսել առավել խոցելի հարցերի մասին: Այստեղ մեծ պատերազմները վերածվում են յուրօրինակ առասպելագրությունների, իսկ դրանց թողած վերքերն ու հետևանքերը ներկայացվում են որպես անխուսափելի փորձություններ, որոնք հերոսը պիտի հաղթահարի հետագայում անհոգ կյանքի արժանանալու համար:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության 9-րդ հատորն ընդգրկում է պատմական Հայաստանի Բագրևանդի գավառի (Ալաշկերտ) և Մանազկերտի ու Բաղեշի (Բիթլիս) բնակավայրերի բանահյուսական հրաշապատումները¹²: Այս հատորի հարուստ բովանդակության մեջ առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի «Արմեն իշխանի հեքիաթը», որը վերցված է հայ մեծ ազգագրագետ և բանահավաք Երվանդ Լալայանի «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության» ժողովածուից: Բանահավաքը հեքիաթի տողատակին նշում է.

*«... Պարմեց 1912 թվականին Բազարջուղ գյուղում
ալաշկերտցի Բարսեղ Սահակյանը, հիսնամյա անգրագետ
ծերունին, որի ծնողները գաղթել են Ալաշկերտի Համսկանա
գյուղից... Այժմ Բարսեղը երկրագործությամբ է պարապում և
ձմեռները հաճախ հեքիաթներ է ասում թե՛ այս և թե՛ այն»:*

(Տարոնցի 1968, էջ 595)

Հեքիաթը պատմում է թագավորի հավատարիմ նազիր Արմեն իշխանի մասին: Տասներկու տարի նվիրյալ ծառայությունից հետո իշխանը թույլտվություն է խնդրում թագավորից որոշ ժամանակով թողնել իր պաշտոնը, վերադառնալ տուն և ամուսին գտնել իր երեք դուստրերի համար: Քանի որ չունեի զավակ, Արմեն իշխանը որոշում է փորձել դստրերից յուրաքանչյուրին, ձեռքը զենք է տալիս և ուղարկում է որսի, որպեսզի այդ կերպ ընտրի իր արժանի ժառանգին: «Հաղթողին» խոստանում է կտակել իր

¹¹ Zipes 2006.

¹² Տարոնցի 1968:

տունը, իսկ մյուսներին՝ ամուսնացնել: Առաջինը գնում է ավագ դուստրը՝ Ջանազանը:

«Վերուց թե.- Ջանազան, կարա՞նս էթա մե ավի միս բերես ուտեմ, տուն կտակ էնեմ քու գլխի վրա. մեկել էրկու աղջիկ կարգեմ:

Ջանազանը մե թվանք վերուց գնաց սար օր ավ էնա, բերա հոր համար:

Հերը արաբի լգաբ հագավ, թուր վերուց ձեռ, հ'եպուց գնաց, մեշի մեշ աղջկա հ'առեց կտրեց:

Ըսեց.- Շան որդի ավագակ, էս սարի ապուռ տարեր ես, էստեղ թալանություն կէնիս:

Աղջիկն ասեց, թե.- Ես մե ծերունի ունիմ, էկեր եմ ավի միս տանեմ:

Հերը թրի կալնով զարկեց աղջկա վզին, աղջկա խելք գնաց, ընկավ գետին: Հերը ետ դարձավ էկավ տուն»:

(Տարոնցի 1968, էջ 87)

Ծպտված հայրը ուղևորվում է աղջկա ետևից, ներկայանում որպես տեղանքի պաշտպան և մեղադրում է թալանի մեջ: Սակայն չստանալով ցանկալի պատասխան, դիմադրություն, հակահարված, հավանաբար ի նշան փորձության ծախողման՝ այնքան ուժեղ է հարվածում դստերը, որ վերջինս ուշագնաց է լինում: Նույնը կրկնվում է միջնեկ դստեր՝ Ջարմանազանի հետ: Հերթը հասնում է կրտսերին՝ Հերիքնազանին: Նա չի վարանում հարվածել, դիմադրել ծպտյալ հորը, նրա ձեռքը չի դողդոջում «անձանոթ» ծերունու վրա թուրն իջեցնելիս: Թեև աղջիկը հետո լաց է լինում, քանի որ խիղճը սկսում է տանջել, այնուամենայնիվ, հեքիաթը մեզ փոխաբերաբար ներկայացնում է երկրի ապագա հերոսին, պաշտպանին, զինվորին, որ հարկ եղած պահին զենք կվերցնի առանց երկմտելու:

«Հերը մե թրի կալնով ուզեց զարկել աղջկան, աղջիկ թվանքի ղոնդախ քցեց դեմ, էրկու անգամ զարկեց, աղջիկը հա դեմն առավ, ձեռը չի վերուց թե՛ մենծ մարդ ա: Մեկել օր հերը հ'ուզեց օր զարկե, թվանքի ղոնդախով էնպես զարկեց հոր վզին, օր ուշաթափ էղավ, ընկավ:

Նստավ հորը վրեն լաց, լաց թե ընծի էլ էնպես ծերունի հեր կա, մեկ լե պըրի զարկա իմ հոր խեղը տանա»:

(Տարոնցի 1968, էջ 88)

Փորձության միջից պատվով դուրս եկած դստերը՝ Հերիքնազանին, հայրը կարգադրում է տղայի հանդերձներ հագնել, ներկայանալ թագավորին որպես իշխանի ժառանգ ու շարունակել իրականանցնել հոր պարտականությունները: Թեև թագավորը սկզբում տարակուսում է՝ «Արմեն իշխանին իրեք աղջիկ կեր, տղա չըկեր», սակայն հետո համաձայնում է, քանի որ տեսնում է՝ իր գործով նոր նազիրը գերազանցում է հորը: Մի քանի ամիս անց թագավորի աղջիկը սիրահարվում է հեքիաթի զգեստափոխ հերոսուհուն՝ «Ես կը մեռնիմ, պետք ա առնիմ Հերիքնազանին»: Նրա ուշադրությունը գրավելու և դստերը օգնելու նպատակով թագուհին հիվանդ է ձևանում, և աղջկան ուղարկում են յոթ կաթիլ անմահական ջուր բերելու, այլապես խոստանում են կտրել նրա գլուխը: Այն պահից իր վեր, երբ աղջիկը ներկայանում է որպես տղամարդ, նրան կոչում են որդի, նրան դիտարկում են որպես թագավորի աղջկա հավանական փեսացու: Հեքիաթը մեզ հուշում է, որ անպայման տեղի է ունենալու սեռափոխություն, աղջիկն իրապես պիտի դառնա տղա, որպեսզի իրադարձությունները զարգանան «բնականոն», ընդունելի օրինաչափությամբ:

Իրեն բախտ վիճակված փորձությունների ճանապարհին Հերիքնազանը կանգ է առնում աղբյուրի մոտ, որպեսզի մի քիչ հանգստանա: Հանկարծ տեսնում է՝ երեք աղավախներ են իջնում ջրի մոտ ու կերպարանափոխվում են երեք փերիների: Հերոսը

գողանում է նրանցից մեկի հագուստն ու դրա դիմաց փերուց պահանջում է մի շիշ անմահական ջուր:

«Իմաստուն էր, ըսեց.- Արմեն իշխանի որդի Հերիքնազան, իմ լղաբս բե, տուր, էն քաղաք օր խանգարվեր ա, պետք ա քեզնով լուսավորվի:

Հերիքնազան վերցուց, թե.- Քեզնե կուզեմ մե բուդիկա անմահական ջուր:

Փարին վերցուց, թե.- Հերիքնազան, աստծուց խնդիր կէնեմ, թե տղա ես՝ դառնաս աղջիկ, աղջիկ ես՝ դառնաս տղա:

Հերիքնազանը էտ տեղ դարձավ տղա»:

(Տարոնցի 1968, էջ 89)

Հրաշապատում սյուժեի սկզբից մինչև վերջ անցնում է այն միտքը, որ հոր իսկական ժառանգ կարող է լինել միայն որդին, հմուտ զինվորի և ընտանիքի պաշտպանի դերը պիտի ստանձնի տղամարդը, անհավանական սխրանքներ կարող է կատարել միայն արական սեռի հերոսը: Արդեն սեռափոխված Հերիքնազանը ստանում է անմահական ջուրը, ետդարձի ճանապահին ևս մի քանի փորձության միջով է անցնում, մի քանի կռիվների է մասնակցում, մարտնչում է հրեշտակների հետ, հարևան երկրի թագավորին օգնում է լույս ու խաղաղություն սփռել իր ժողովրդի համար, երկու բեռ ոսկի է վաստակում ու վերադառնում տուն: Իր հաղթանակների դիմաց որպես պարգև թագավորն ու թագուհին իրենց աղջկան ամուսնացնում են Հերիքնազանի հետ, ու բոլորը երջանիկ ապրում են:

Նույն մոտիվը կարող ենք տեսնել նաև ՀԺՀ 4-րդ հատորում, որն ընդգրկում է Շիրակի դաշտավայրի, նրա շրջակայքի, ինչպես նաև պատմական Հայաստանի Բասենի, Էրզրումի ու Ջավախքի ժողովրդական հեքիաթները¹³: «Հյումմեյի խարախ»

¹³ Մկրտչյան 1963:

հրաշապատումը մի մարդու մասին է, ով ուներ երեք աղջիկ: Մի օր, երբ թագավորը զորահավաք է հայտարարում, այս մարդը չափազանց տկար է լինում բանակում ծառայության անցնելու համար: Մեծ աղջիկը նկատում է հոր տրտմությունն ու խոստանում է գնալ նրա փոխարեն: Սա շատ տարածված սյուժե է, որը ծանոթ է նույնիսկ ոչ մասնագետ ընթերցողներին, այն կարելի է հանդիպել բազմաթիվ մշակույթներում, ունի բազում մեկնություններ՝ հեղինակային փոխադրումներից մինչև դիսնեյան անիմացիա:

Հայրը տեսնում է բոլոր պատրաստությունները («Առավոտու ելան հայրը գնաց քաղաքը, ախշկան հագուստներ պատրաստեց, ամեն ինչովը, ձին գենք, փամփուշտները, ամեն մեկը իր տեղ պատրաստ էղավ»), օրհնում է դստերը և ուղարկում զինվորական ծառայության: Այնուհետև վերցնում է գենքն ու զրահը, հեծնում է ձին և սլանում առաջ, որպեսզի կտրի աղջկա ճամփան: Ըստ երևույթին՝ հայրը ծպտված է լինում, քանի որ դուստրը չի ճանաչում նրան և վախենում է.

«Ախշկան հ'առաջը կտրեց,- Ճամփորթ,- ըսավ,- պատրաստ կեցի, յան ես քեզի պիտի ըսպանեմ, յան դու ինձի պիտի ըսպանես:

Ախշիկ չկրած դիմավորվե, ետ փախավ: Ախշիկ մինչև տուն գալուն, իրեն հայրը իրմե թեզ էկավ, նստավ: Ախշիկն էլ էկավ իրեն տունը:

Ախշկան հարցրեց թե.- Ախշիկ, ինչի էկար:

Ըսավ.- Ճանապարհին մեկմ դիմավորեց, ուզեց ըսպանել ինձի, փախա ետ էկա»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 220)

Դուստրը խոստովանում է, որ վախեցել է, ինչը անչափ վշտացնում է հորը. աղջիկը պատրաստ չէ դառնալ զինվոր, պատրաստ չէ ստանձնել ծնողի փոխարեն վերջինիս

պարտականությունները, հետևաբար չի կարող լինել արժանի ժառանգ: Հաջորդը իր ծառայություններն առաջարկում է միջնեկ դուստրը: Նա նույնպես պատրաստակամություն է հայտնում հոր տեղը բանակ գնալ: Հայրը կրկին օրհնանքով և անհրաժեշտ պաշարով ճանապարհում է իր երեխային («Առավոտուն հայրը գնաց քաղաք, ամեն պատրաստություն տեսավ ախչկան՝ զենքը, փամփուշ»), բայց հետո ետևից ձիով գնում է, որպեսզի ստուգի դստեր համարձակությունն ու ոգին: Ավագ քրոջ պես միջնեկն էլ է վախենում անձանորթից ու շտապում է վերադառնալ տուն: Հերթը հասնում է կրտսեր աղջկան: Հեքիաթի բնագրում գրված է «պզդիկ ախպեր». միանգամից նրան սկսում են դիմել արական գոյականով, այսպես ընթերողին, կարծես, հուշում են սյուժեի զարգացման վերջնակետը: Ակնարկում են, թե երեք քույրերից որ մեկն է ավելի ուժեղ, քաջ, որ կարող է դառնալ լավ զինվոր, որ կարող է զենք վերցնել ձեռքը: Այս անգամ ևս հայրը տեսնում է բոլոր պատրաստությունները ու փորձում է իրագործել իր խորամանկ ստուգարքը, սակայն կրտսեր աղջիկը չի երկյուղում, ետքայլ չի անում, ավելին, դիմադրություն է ցուցաբերում՝ պատրաստ լինելով ընդունել մարտահրավերը:

«Գնաց. հրացան, փամփուշ մե գյուրզմ առավ, բերեց ախչկան թասլիմ էրավ:

Առավոտուն ախչիկը փամփուշները կապեց, թվանքը կռնակը ձգեց, գյուրզը ձեռք առավ, հոր ձեռքը պաքեց, հերն էլ իրեն աչքերը պաքեց.- Գնա՛մ, աստված հեփդ ըլլի,- ըսավ:

Հերը էկավ իրեն Կուն, իրեն զենքը առավ, ձին հեծավ, քյասար ճամփով էկավ, ճանապարհի վրա կորեց: Որ ախչիկն օր մոտեցավ, հերն ըսավ.- Ճամփորդ, մոխքյամ կեցի, որ ես պիտի քեզե ըսպանեմ, յան դու ինձի: Քեցե ախչկա վրա զարգելու, ախչիկը օրեն հ'ամուր պայեց, հերը չկըրցավ բանմ էնել:

Ախչիկն ըսավ.- Ճամփորթ, հիմա դու՛, սրեն քուկն է, մոխքյամ կեցի:

Ախջիկը վըրեն քշեց, հեր ըսավ.- Ախջիկ, մի ըսպանի, ես քու հայրդ եմ»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 221)

Հեքիաթը հասնում է իր զարգացման կիզակետին, երբ հերոսը ստանում է կախարդական «գործիքներ»: Հայրական տուն լքած հերոսի ու առաջին փորձությունը հաղթահարած հերոսի միջև հսկայական տարբերություն կա: Այժմ նա հստակ հասկանում է իր առաքելությունն ու գիտակցում է, որ ի վերջո հաղթանակելու է¹⁴: Նվիրագործման ճանապարհին հաղթահարելով առաջին փորձությունը՝ աղջիկը շարունակում է իր ուղին, թեև չգիտի՝ ուր է պետք գնալ: Այստեղ նրան օգնության է հասնում կախարդական ձին. հանկարծ լեզու է առնում ու պատմում է, որ արահետներից մեկը անցնում է վայրի անտառների ու սարերի միջով՝ տանելով դեպի Նեմրուֆ թագավորի քաղաքը: Հետագա իրադարձություններում հերոսուհին պասիվ դեր է կատարում, հիմնական գործն անում է նրա կախարդական օգնականը՝ հասցնում է հեռու երկրներ, կռվում է թշնամու դեմ, ելք է գտնում տարբեր ծուղակներից ու փորձանքներից: Պրոպը պնդում է (1998), որ օգնականը հերոսի ուժի և ունակությունների դրևստրումն է: Խոսող կենդանին հուշում է աղջկան, թե ինչ պետք անել, որպեսզի նրանք երկուսով ողջ-առողջ իջնեն քաղաք. պարզվում է՝ թագավորը խոստացել է իր դստերն ամուսնացնել սարից իջնող առաջին մարդու հետ.

«Ըսավ.- Այս ճամփեն ֆիլան տեղը կերթա, այս ճամփեն էլ ֆիլան տեղը կերթա, այսինչ ճամփեն էլ Նեմրուֆ թագավորի քաղաքը կերթա: Էս ճամփեն վայրենի քարիմ գլուխ գելլե, որ Նեմրուֆ քաղաքը կերևա: Նեմրուֆ թագավորը ըսել է թե. «Ով որ էս քարեն իջնի, ախջիկս էնոր տամ պիտի»:

¹⁴ Пропп 1998.

Ձին ելավ զուց, ըսավ.- Ինսան, ինչի՞ կմտածես, դու էս վայրենի տաթերը ինչի վըռընդե, մինչև իմ գլխու թափեցես յումրուզի պես բուղթիրաքլամիշ ըլլե, աճի ուզանգին զարգ, օր փորիս մեջը աղիքներս կտրտին, յա ես քարեն կու ցքեմ ինձի, յա սաղ կու մնանք, յա կու մեռնինք»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 222)

Թագավորին լուր է հասնում, որ սարից մի մարդ է իջել քաղաք, և իր խոստումի համաձայն՝ նա կանչում է այդ մարդուն և իր դստերն ամուսնացնում նրա հետ: Այս պահից ի վեր՝ հերոսուհուն դիմում են միայն «մարդ» կոչականով, նրան վերաբերվում են որպես տղամարդու, միայն հեքիաթի վերջին հատվածում մի փոքր անդրադարձ է տեղի ունենում գլխավոր կերպարի սեռափոխանակությանը: Հրաշապատում աշխարհում այն պահին, երբ աղջիկը ձեռքը զենք է վերցնում և ապացուցում է, որ արժանի է մարտիկ լինել, նա կորցնում է, երբեմն ժամանակավորապես, իր իգական հատկանիշները: Այս հեքիաթում, ըստ երևույթին, փոխակերպվել է նաև գլխավոր կերպարի արտաքինը, կրտսեր աղջկանից նա վերածվել է ամուսնության պատրաստ հասուն տղամարդու: Սակայն այստեղ միակ խնդիրը ֆիզիոլոգիական է: Թագավորի աղջիկը գանգատվում է մորը, թե ամուսինը չի կատարում իր ամուսնական պարտականությունները՝ ամեն գիշեր նորապսակ կողակիցների միջև դնելով իր թուրը:

«Կանչեցին մարթուն, էղածին պես խոսան, մարթն էլ ընդունեց, ամեն գործերը տեսան: Ախջիկը տարան օդեն, մարթու հետ, օր թե պառկեցույին:

Երեք օր ետև մերը էկավ ախջկան տեսնելու, ախջիկը թթված, պռունկները կախած: Ճակապը փոթ տեսավ, մերը ըսավ.- Ինչի էրեսդ թթված, պռունկներդ կախված, ճակապիդ փոթ:

Ախջիկն ըսավ.- Մեր, թե օր ըսեմ՝ չ'իլլի, չըսեմ՝ չ'իլլի:

- Ախջիկա ըսե:

- Ամեն գիշեր իմ մարթը ուր թուր օրթըլաղը կու դնե, կըսե՝ քու միսդ իմ միսին չը դիպի:

Մերը հերսոտելով դուրս ելավ, գնաց թագավորի քով, թագավորին ըսավ.- Մե ախջիկա ունեի, էման մե վայրենի մարթում Կովոր օր ախջկանս ըսեր է թե. «Թե օր միսդ մսիս դիպի, քեզի կը մորթեն գու»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 223)

Հիասթափված փեսայից՝ թագավորն ու արքունական խորհրդականները մի շարք դժվարին, գրեթե անիրագործելի փորձություններ են հորինում հեքիաթի հերոսի համար («Ես քեզ Հյումմեի խսրախի Դևրի սարը պիտի ճամփեմ», «Ես քեզի Չամ-Չրաղին պիտի դրկեմ»): Օգնական ձիու օգնությամբ նա հաղթահարում է բոլոր դժվարությունները և ելք է գտնում անելանելի իրավիճակներից: Այդպիսի մի իրավիճակում էլ դևը, տանով տալով հերոսի հետ մենամարտը, անիծում է նրան ու մաղթում, որպեսզի նա փոխի սեռը: Սակայն այս համատեքստում դևի խոսքերը հնչում են որպես օրհնանք: Նա դառնում է «իսկական» տղա, տեսքտի մեջ հստակ նշվում է, որ փոխվում է նրա կառուցվածքը, նրան վերջապես հաջողվում է կենակցել թագավորի աղջկա հետ.

«Մեկ էլ, դևն տեսավ օր ճար չկա, անիծեց ըսավ.- Մանչ ես ախջիկ ըլլիս, ախջիկ ես՝ մանչ ըլլիս:

Մարթն ազատվավ, էկավ հեծավ ձիուն: Ճամփեն Հյումմեի խսրախը հարցրեց թե.- Ինսան օղլի ինչ տեսակ ես դու:

Ըսավ.- Ինչ կը հարցնես:

Ըսավ.- Քու առաճդ բան կա՞:

Ըսավ.- Ես իմ առաջ յոխլամիշ կենեմ, իմ առաջ դամիշմ կա:

*Ըսավ.- Դու քու մուրադիդ հասար, մարթ, ամեն մարթ իր
մուրադին հասնի»:*

(Մկրտչյան 1963, էջ 226)

Գուգարքի (Լոռի) հեքիաթների շարքում կարդում ենք «Տղա դարձող ախչկա հեքիաթը» հրաշապատումը: Առաջին իսկ տողերից ընթերցողին մատուցվում է հեքիաթի ուղերձը. արական և իգական սեռերի միջև տարբերակում ենք կարևորն ու ոչ կարևորը, արժանին ու ոչ այնքանը (կարևորը, իհարկե, տղան է): Պատումը բացող տեսարանը, ըստ երևույթին, բավականին տարածված իրողությունն էր այն ժամանակշրջանի (և ոչ միայն) հայկական գյուղերի կյանքում: Մի աղքատ մարդ պանդխտության մեկնելուց առաջ հղի կնոջը կարգադրում է անպայման որդի ծնել, այլապես կսպանի նրան էլ, երեխային էլ: Կինն էլ աղջիկ է ունենում: Եվ երբ ամուսինը տուն է վերադառնում միայն տասներկու տարի անց, մայրը ստիպված խաբում է, թե երեխան մահացել է, տղայի շորեր է հագցնում դստերը ու գաղտնի ճանապարհ է դնում:

*«Ըլել ա, չի ըլել' մի քյասիբ մարդ, դա ըբխա ունեցիլ չի, ինքը
դարիբություն գնալու ա էլել, կնիկն էլ էկու ֆոքիս ա ըլել:*

*Կնկանն ասել ա.- Թե տղա ըլի, էտ ա լավ, թե ախչիկ ըլի,
կգամ քի էլ կսպանեմ, ախչկան էլ:*

*Ասել ա ու գնացել էտ մարդը: Կնիկը խտոր ա ընկել, բերել
ախչիկ: Էդ Ախչիկը մենձացել ա, դառել տասներկու
տարեկան, նոր հերը էկել ա: Մերը Ախչկանը պահել ա, որ
հերն էկել ա:*

Մարդը հարցրել ա.- Ի՞նչ բերիր:

Ասել ա.- Տղա բերի, մեռավ:

Ասել ա.- Դե՛, լավ պրծար:

*Ռիգունը մթանը Ախչիկը էկել ա, որը դուրս ա կանչել ու ասել,
թե.- ես գնալ կորչիլ պըտիմ, տու ծծերդ պաչեմ ու գնամ:*

*Մերը ծծերը հանում ա, Ախչիկը պաչում ա ու պտուկը կծում,
պոկում, մի մեջ փթաթում, գնում տղի շոր հագնում ու
փախչում»:*

(Նազինյան 1977)

Հեքիաթը, զգեստափոխելով հերոսուհուն, կարծես հնարավորություն է ընձեռում նրան ավելի «մեծ բախտի» արժանանալ, մեծ երջանկության հասնել: Այն պահից ի վեր, երբ աղջիկը ստանձնում է հակառակ սեռի դերակատարությունը, նա գրեթե երբեք չի վերադառնում իր սկզբնական «վիճակին»: Սեռափոխության մոտիվ պարունակող հեքիաթներում հագուստն անփոխարինելի գործիք է, այն անմիջապես ջնջում է իգականության բոլոր հետքերը, և հրաշապատում տեքստի գլխավոր դերակատարը մեզ է ներկայանում միանգամայն նոր, անճանաչելի արտաքինով: Սյուժեի այս փուլում աղջիկն իհարկե դեռ ամբողջովին չի դարձել տղամարդ, գալիք փորձությունները հաղթահարելու համար նրան անհրաժեշտ են օգնականներ: Ճանապարհին նա ջուրն ընկած մի երեխայի է փրկում, և անմիջապես հետո, իր բարի արարքի դիմաց, նրան մի ծերունի է հանդիպում, որը հուշում է, թե փրկյալ երեխան թագավորի տղան է: Ծերունին կարգադրում է հերոսուհուն վերադարձնել թագավորի որդուն և դրա դիմաց որպես պարգև ուզել բացառապես թագավորի սպիտակ ձին՝ անկախ թե ուրիշ ինչ իրեն կառաջարկեն:

Ձին ստանալու պես ծերունին հերոսուհուն հաջորդ կարգադրությունն է տալիս. հարևան երկրի թագավորը մի մեծ փոս է փորել, և ով թռչի փոսի վրայով, կամուսնանա թագավորի աղջկա հետ: Հարկ է նշել, որ հրաշապատում հեքիաթներում փորձությունների ուղարկող թագավորը երբեմն կարող է այլաբանորեն ակնարկել երկիրը կեղեքող բռնապետին: Քանի որ հերոսուհին արդեն ունի կախարդական ձին, նա առանց

դժվարության հաղթահարում է մահացու թոնիքն ու դառնում է թագավորի փեսացուն: Սակայն ամուսնական առաջին գիշերը նրա ծպտյալ գաղտնիքը բացահայտվում է:

«Ախշիկը ծին նի էլավ, գնաց տեհավ, որ խանդակը լիքը ծիու ու մարդու ջանդակ ա լցված. շարերն են էկել, կարացել չեն թռչի, ընկել են խանդակը: Ախշիկը ծին ուզանգվեց, ծին թռավ, խանդակը անցավ:

Թքավորը կանչեց, ճակատը պաչեց ու ախշիկը տվուց: Օխտն օր, օխտը քշեր հրսանիք արին, կերան, խմեցին: Վրա ութ օրը թքավորի ախշիկը տեհավ, որ էտ տղեն ախշիկ ա, լաց ըլելեն գնաց մորը ասավ.- Ձեր փեսան ախշիկ ա:

Թքավերն ասավ.- Ինչ անեմ, ձեռովս սրպանեմ՝ ափսոս ա, դրկենք անմահական ջուրը բերելու, որ ընդի դևերը նրան փչացնեն»:

(Նազինյան 1977)

Հրաշապատում հեքիաթի հերոսուհին կրկին դիմում է ծանոթ ծերունու օգնությանը: Այժմ նա պետք է մեկնի ռազմի դաշտ, մարտնչի թշնամիների դեմ, որպեսզի դառնա իսկական տղա: Ծերունու խորհորդների և ցուցումների շնորհիվ նա գլխատում է յոթ դևերին, սպանում է Զմրութ դուշին ու կտրում է նրա թևերը, և ամենակարևորը, ստանում է արական սեռի օրգաններ: Հեքիաթը ավարտվում է դասական փակող բանաձևերով՝ ներկայացնելով հերոսուհու փոխակերպումը հակառակ սեռի կերպարի որպես մեծ պարգև: Ըստ հրաշապատում տրամաբանության՝ այժմ ավելի հիմնավորված է հերոսի թուր բռնելը, հրեշների դեմ մենամարտնելն ու, անխոս, հաղթանակելը:

«Ասավ.- Գնա՛, որդի, վախիլ մի՛, գնա թքավորին ասա քի մի ուղի տա, մեկ էլ մի գոմշի կաշի. կաշվումը կփթաթվիս, ծիու վրա կնստիս, ուղտն էլ հետդ կտանիս, մերու դրաղին կկապես, դու ծին կքշես, կերթաս: Որ դուշը սպանես, փորը ճղի պ.... կուլ տուր:

Ռիգունը գնաց իրա կնգա կուշտը, կնիկը վրեն ծիծաղեց:

- Հպարտանալու մի, որ անմահական ջուր բերիր, դշի թները բերիր, ինձ հըմա ավելի լավ կըլեր, որ խլնքոտ տղա ըլեր, քան թե մի դոչաղ ախշիկ:

- Տղան ասավ.- Բա տղա չեմ, ինչ եմ:- Չունքի տեհել էր, որ դշի պ.... կուլ տալու պես տղա էր դառել:

Աշխարհքը ըվին էտ ախշկան: Ռավոտը ուրախ-ուրախ վազեց մոր կուշտը, ասավ.- Աչքդ լիս, տղա ա դառել ձեր փեսեն:

Նրանք հասան իրանց մուրազին, դուք էլ հասնուք ձեր մուրազին: Չարին ընդի, բարին ըստի: Աստուծանե իրեք խնձոր վեր էկավ. մինն՝ ասողին, մինը՝ լսողին, մինն էլ ալամ աշխարքին»:

(Նազինյան 1977)

Ռազմիկ կնոջ մեկ այլ տարբերակի ենք հանդիպում «Պյուլպյուլին հեքիաթը» հրաշապատում տեքստը կարդալիս: Լինում է, չի լինում, մի թագավոր է լինում, ով մի այնքան շքեղ եկեղեցի է կառուցում, որ աշխարհի տարբեր անկյուններից մարդիկ գալիս են իրենց աչքով տեսնելու շինությունը: Սակայն մի օր ինչ-որ ծերունի մոտակայքով անցնելիս նկատում է, որ եկեղեցուն պակասում է միայն մի բլբուլ և այն կդառնա անգերազանցելի: Թագավորն իր երեք տղաներին հանձնարարում է ճամփա ընկնել և ինչ գնով էլ լինի, գտնել չնաշխարհիկ հավքը: Առաքելությունն իրականացնել հաջողվում է կրտսեր եղբորը: Հետևելով ստացված խորհրդին՝ տղան զարմանահրաշ թռչնանման մի սարք է կառուցում, նստում է մեջը ու թևերը թափ տալով հասնում է մինչև մի երկիր, որտեղ թագավորի պալատում ապրում է բլբուլը: Ոչինչ չկասկածող թագավորը, տեսնելով մեխանիկական թռչնին, շատ է ուրախանում, կարծում է, թե երկրորդ բլբուլն է հայտնվել, տանում է դնում իր աղջկա ննջարանի մեջ:

«Տղան ասոր ըսածին պես մտնի կը պյուպյուլին մեջը ու թռչի, կէրթա, կայնի կը մեկալ թագավորի աղջըկան փանչարան:

Ադ թագավորին աղջիկն ա շապ ըռնտիկ գըլլի, անպես ըռնտիկ, օր արևին կըսես կը. «Ել, թե չը ես գեղեմ»: Աղջիկը պյուպյուլին տեսնի կը թե չը պնդըլուն չի գիտնա, թե ինչ էնե: Կանչե կը հորը, պյուպյուլը նես կառնեն, շաքրով հաց կուտեցնեն, մեկալ պյուպյուլին քովը դնեն կը»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 408)

Ի վիճակի չլինելով դիմադրել թագավորի աղջկա առասպելական գեղեցկությանը, ամեն գիշերը տղան դուրս է գալիս իր թռչող սարքի միջից, համբուրում է աղջկան ու կրկին զբաղեցնում իր թաքստոցը: Աղջիկը վեր է թռչում, սկսում է բղավել, օգնության է կանչում պալատականներին, բայց ոչ ոքի չեն գտնում: Նույնը կրկնվում է մի քանի անգամ, մինչև աղջիկը որոշում է քնած ձևանալ և բռնել գաղտագողի համբուրողին:

«Քիչըմ կանցնի, տղան ալի չի բաքլայե, չուքի համը բերանն է մնացե, գեղե պյուպյուլին միջեն կէրթա աղջըկա քովը, չոքի կ'օր պագնե, աղջիկը թևերը ցկե ճիտը, փաթթվի կը: Թեզըմ կրակ կէնե օր տեսնի, թե վեկ է բռնածը, կաշե օր, ինչ աշե, մե ջեյրանըմ, բոյով բուսով աղազադամ:

Մանչը փաթթվի կը անոր ու կըսես թե.- Դու իմա ես, ես քեզի համար եմ էկե:

Ադոնք քիչմ սիրվին կը, կաշեն օր լուսը բացվելու վրա է, կէնե օր ելլեն փախչին: Մանչը կըսես կե թե.- Արի էրկուսս ա իմ պյուպյուլիս մեջը նստինք, քու պյուպյուլդ ա առնինք ձեռերս ու թռչինք, էրթանք մեր տունը»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 409)

Անկարող լինելով դիմակայել հանկարծահաս կրքին՝ սիրահարներն առևանգում են թագավորի զարմանահրաշ հավքն

ու փախչում են: Աղջիկը նույնիսկ հուշում է տղային, թե ինչպես պետք է մենամարտի հրեշի դեմ, որ նրանց ետևից ուղարկում է զայրացած թագավորը՝ ցանկանալով վերադարձնել իր բլրովին: Այուժեի զարգացման երկրորդ փուլում գլխավոր հերոսին սպասում է մեկ այլ փորձություն՝ սեփական եղբոր դավադրությունը: Հերոսի ականջին լուր է հասնում, թե եղբայրը հարևան թագավորությունում մսխել է իր ողջ ունեցվածքը ու ինչ-որ մեկին ծառա է դարձել: Նա շտապ հասնում է օգնության, մարում է եղբոր պարտքերն ու հետը տանում տուն: Սակայն ճանապարհին շնորհակալ լինելու փոխարեն թագավորի ավագ որդին նախանձում է կրտսերի երջանկությանը ու ցանկանում է ամեն գնով տիրել նրա գեղեցիկ կնոջը: Նա խաբեությամբ նետում է եղբորը խորը փոսի մեջ, և հաղթանակած վերադառնում իր երկիր գողացված հարսնացուի հետ, զարմանահրաշ թոշունը ձեռքին:

«Պզտի ախպարը գուլա, կաղաչե օր իրեն հանե, ախպարը հեջ տեր չի ըլլի ու զոռով կառնե աղջկան, թոչի կերթա տուն, այրուլայրուլ կուտա հորը: Հարը շափ կուրախնա, այրուլայրուլ կախե կը ժամը ու պապրաստութեն տեսնի կը, օր իրեն մանչուն պսակե բերած աղջկանը հետը:

Աղջիկը էկած օրեն նա կուտե, նա կը խոսի, մոթըվորած նստի կը վար: Հարսնեց օրն օր մոտենա կը, տղին մարը գուքա աղջկանը հարցնե կը թե.- Ինչի՞ ադպես խեղճցեր, կորկուրի ծագ ես կտռել:

Աղջիկը ալ չի համբիրե, բանա կը բերանն ու եղած չէղածը պատմե կը ու գուլա»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 410)

Երբ հարսնացուն պատմում է ողջ ճշմարտությունը, տեղի է ունենում անսպասելի մի բան: Թեև փրկարարական առաքելությունը ամենևին բարդ չէր, թագավորը աղջկան տրամադրում է մի ամբողջ բանակ: Եթե հեքիաթի սկզբում կովի

դաշտում գլխավոր դերակատարը տղամարդն էր, ապա հիմա կինն է ձեռքը զենք վերցնում ու զինվորների գլուխն անցած ազատում է իր սիրեցյալին: Հրաշապատումը առաջարկում է ևս մեկ պատճառ, թե ինչու կարող է կինը զինվոր դառնալ՝ հանուն սիրո: Տղային հորից հանելուն պես աղջիկը մեկ հայումով ամուսնում է նրա բոլոր վերքերը, ավագ եղբայրը պատժվում է և աքսորվում թագավորությունից, բոլորն ապրում են հաշտ ու համերաշխ:

«Թագավորն օր ադ գիմանա, աղջկան ասկյար կուրա, օր էրթա բերե պզտի տղին: Աղջիկը ասկըրին գլոխը անցած կէրթա գտնի կը հորը, նես կաշե, տեսնի կը օր իրեն անուշ յարը մե կոխքին ընկած հոգուն հեպ է: Ալ չի համբիրե սեր ու սեւկտայեն, սրտին կրակեն վար կը կախվի, հանե կը անոր դուս, ձեքը քսե փթած տեղերը կը սաղցնե, կառնե գութա տուն:

Հարը օխտը օր, օխտը գիշեր հարսնիք կէնե, աս էրկուսին պսակե կը, ետև օրթանջա տղին ծեծ, տնեն վոնե կ'ու իրեն թախտն ա կուրա պզտըկին:

Անոնք հասան իրենց մուրազին, դութ ա հասնիք ձեր մուրազին»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 410)

Եթե հեքիաթում կինը ձեռքը զենք է վերցնում միայն ճարահատյալ, ապա ռազմիկ լինելը «իսկական» տղամարդու կոչումն է: Սեռահասուն տղան պետք է հմտորեն օգտագործի իրեն վստահված, ժառանգություն կամ պարզև ստացած զենք ու զրահը: Թուրը վեր պարզած նրա ձեռքը չի դողդոջում թե մարտի դաշտում, թե անտառում որս անելիս: Դեռ անտիկ գրականության մեջ որսը ներկայացվում էր որպես փառապանծ մենամարտ անվեհեր հերոսի և վայրի գիշատիչի միջև: Միևնույն ժամանակ բազմաթիվ տեսաբաններ առանձնացնում են որսի նկարագրության խորհրդանշանային գործառույթներն ու այլաբերական հագեցվածությունը: Որսորդությունը հաճախ

օգտագործվել է որպես պատերազմի փոխաբերություն, երբ հերոսը որսի է գնում սեփական գոյությունը ապահովելու, ընտանիքը պաշտպանելու, իր ուժն ու զորությունը ամրապնդելու համար: Հրաշապատումի «գրական» որսը հաճախ համեմատություն է հերոս-կենդանի արնահեղության և պատերազմի դաժանությունների միջև¹⁵:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում հեշտությամբ կարելի է նկատել վերը նշվածի ապացույցները: Տարիքն առնելուն պես հեքիաթի հերոսը պատրաստ է մենամարտել. զենքը ձեռքն է վերցնում ու գնում է որսի: Նման կերպաները անտոնոմասիայի ցայտուն օրինակներ են: Նրանք օժտված չեն հատուկ անուններով՝ Ավճի Շաբուրի տղեն, Ավչի-օլլի, և այլն՝ վերածելով որսորդությունը (ավը) ոչ թե զբաղմունքի, այլ արժանավայել կոչման: Պատերազմի այսպիսի մեկնության դեպքում կինը գրեթե երբեք չի հավակնում գլխավոր դերակատարության: Մետաֆորիկ որսորդության ընթացքում իգական սեռի կերպաները ունեն երկու գործառույթ՝ կամ հրաշապատում օգնական են, կամ պարզև, որին արժանանում է տղամարդը հաջողված «որսի» շնորհիվ:

Բասենի հեքիաթների ժողովածուի (1963) մեջ կարող ենք կարդալ որս-պատերազմ փոխաբերության հետաքրքիր մեկնություն առաջարկող «Աքաբ թագավոր» հեքիաթը: Աքաբ թագավորը սիրահարվում է մեկ ուրիշ թագավորի աղջկա, սակայն վերջինիս հայրը համաձայնում է կնության տալ դստերը, միայն եթե փեսացուն թռչունների ոսկորներից ապարանք կառուցի:

«Աքաբ թագավոր կ'ըսե.- Ես Արդյուկ Ազիզի թագավորի ախչիկը ուզեցի, էնիկ ինձի թաքլիֆաթըմ էրավ. «Թե հավքի օսկորներով երկինը սարայի մի կու շինես, ախչիկս կուտամ», ես ձեզի կանչեր եմ օր ձեզի բոլոր ջարթեմ, ձեր օսկրոներով սարայի մի պիտի շինեմ»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 347)

¹⁵ Dunn 1980.

Իր նպատակին հասնելու համար Աքաբ թագավորը «պատերազմ» է հայտարարում թոչուններին: Նրանք էլ օգնության են կանչում Զումրուի Անդան անունով առաջնորդին, որը թեև ծեր, բայց դեռ ուժեղ ու տարիների փորձով թրծված արծիվ էր: Իմաստուն թոչունը թագավորին խրատաճառ է կարդում. շատ-շատ տարիներ առաջ, երբ արծիվը դեռ հինգ հարյուր տարեկան էր, երկնքում ճախրելիս հանկարծ պսպղուն մի բան է նկատում ցածրում: Տեսնում է ոսկուց աշտարակ են կառուցել: Իսկ երբ նստում է աշտարակի գմբեթին, մարդիկ սկսում են հիանալ նրա չնաշխարհիկ գեղեցկությամբ, մի հսկա ուղտ են մորթում ու հյուրասիրում են արծվին: Անցնում է ևս հինգ հարյուր տարի: Արծիվ թագավորը հերթական անգամ դուրս է գալիս աշխարհով մեկ շրջելու: Բարձրից կրկին նկատում է փայլիլուն աշտարակը, բայց այն արդեն դարձել էր արծաթե: Մարդիկ նորից հիանում են գմբեթին թառած թռչնի գեղեցկությամբ, մի ոչխար են մորթում և մատուցում են թևաշաչ հյուրին: Եվս հինգ հարյուր տարի անցավ: Արծիվը տեսավ, որ արծաթը արդեն դարձավ թուջ: Իսկ աշտարակում ապրող մարդիկ, այս անգամ տեսնելով զորեղ թռչնին, շտապեցին վերցնել զենքերն ու որսալ նրան:

«... Հիմա Աքաբ թագավոր, լսեցի՞ր, օսկին արծաթ էղավ, արծաթը թուջ էղավ, ինսան էլ փիջ էղավ, ախզանըն թուջի, ինսանը փիջի; Ես հիմա կ'ըսեմ օր օսկին արծաթ էղավ, արծաթը թուջ էղավ, քու ասած շապր չէ, դու էսքան հոգևոր մարթականցը պիտի սըպանիս մեկ ախչկամ համար:

Աքաբ թագավորը թախտի վրա ետ ընկավ, մտածեց, մտածեց, օր ուր բանը կռապաշտի բան է, Զումրուի Անդային ըսավ.- Դուք հավքեր, բոլորովդ ազապ եք, ես ձեզի աֆ էրի:

Ինունք հասան իրենց մուրադին: Դուք էլ հասնիք ձեր մուրադին»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 349)

Ամբողջ հեքիաթը ինքնատիպ այլաբերություն է: Թռչունների երամն ու արծիվ թագավորը խորհրդանշում են հայ ժողովրդին. հարյուրամյակներ շարունակ հայերը ապրել են՝ շրջապատված լինելով «տարբեր աշտարակներում ապրող տարբեր մարդկանցով»: Եվ հիմա ինչ-որ թագավորի քմահաճույքով նրանց ցանկանում են բնաջնջել: Արծիվը չի հասկանում, թե ինչպես հանուն մեկ աղջկա սիրո կարելի է թույլ տալ այդքան արյունահեղություն: Հեքիաթն ամենայն հավանականությամբ անդրադարձ է կատարում Մեծ եղեռնին, երբ մարդիկ հանկարծ զենք վերցրին ձեռքներն ու սկսեցին սպանել: Հատկանշական է, որ հեքիաթը պատմել է կոտորածից փախած մի ծերունի: Ժողովածուի ծանոթագրությունների մեջ կարդում ենք.

«Պատմեց 1915 թվի նոյեմբերի 10-ին, Ալեքսանդրապոլում Նարմանի-Էսրեկ գյուղի բնակիչներից Հակոբ Սանոսյան անունով անգրագետ վաթսունհինգամյա ծերունին»:

(Մկրտչյան 1963, էջ 502)

ՀԺՀ 6-րդ ժողովածուի մեջ ներառված հեքիաթներն ուրույն դիտանկյունից են նկարագրում կին-կռիվ-թշնամի փոխհարաբերությունները¹⁶: Այստեղ զետեղված են պատմական Հայաստանի Արցախ և Ուտիք նահանգներից հավաքագրված բանահյուսական տեքստերը: Հեքիաթներից մեկը՝ «Քառասուն կացին» պատումն աչքի է ընկնում սաստիկ անսովոր սյուժետով և դաժանությամբ: Ծանոթագրությունների համաձայն՝ այն գրի է առնվել 1966 թվականին նախկին Կիրովաբադի շրջանի գյուղերից մեկում ոմն Խանում Խաչատրյանից, ում մասին որևէ այլ տեղեկություն չի հաղորդվում: Հեքիաթը՝ որպես ժողովրդի մտածելակերպի պատառիկ, այլաբանորեն ցուցադրում է գերի ընկած կնոջ դավաճան վարքի մասին կարծրատիպային համոզմունքը: Այս միտքը երկար տարիներ իշխել է հասարակության հատկապես պահպանողական շերտերում՝

¹⁶ Արրահամյան 1973:

պնդելով, որ թշնամու ձեռքն ընկած կինն ընդունակ է անարգ կամ նենգ քայլերի:

«Քառասուն կացին» հեքիաթի գլխավոր հերոսուհին մի կին է, ում դեռ նորածին հասակում ճանապահին գտնում է մի ընտանիք ու որդեգրում.

«Էտ ախճիկը, վեր մըծանում ա, մի օր տրա. խորթ մերը ասում ա. «Տո.ւ իմ հալալ ախճիկը չես: Քեզ քըթել եմ մեր բաղի ճմպի վրա: Ինձանից սավահի աշխարքի ըրեսին տո.ւ վեչ մի պա.ն չունես»:

(Աբրահամյան 1973, էջ 300)

Տարիներ անց հարևան գյուղից մի տղա սիրահարվում է նրան, տանում իր տուն, ամուսնանում են, ունենում մի դուստր ու մի զավակ: Երբ երեխաները յոթ-ութ տարեկան են դառնում, մայրը նրանց հետ գյուղից դուրս է գալիս զբոսնելու: Հանկարծ նրանց շրջապատում են քառասուն ձիավոր դաչաղներ՝ ավազակներ: Ավազակապետը նկատում է հերոսուհու գեղեցկությունը և դարձնում է իր կողակիցը:

«Ղաչաղների մեծը տեսնում ա, վեր շապ տո.ւրո.ն կընկի ա, ասում ա. «Ըսօրվանից տո.ւ իմ կընկնես, ըստեղից էլ քեզ պըրծնիլ չկա»: Ղաչաղների մեծը էս կընգամը հու ըրախոնցը վեր ա ունում պիրում էս ծակ քեռծի մեչը: Մի օր, էրկու օր տրա.նք սըրտվերում են, ջան ասում, ջան լըսում:

Մի օր էլ ղաչաղների մեծը էս կընգա.նը ասում ա. «Ես հվապում չեմ, վեր տո.ւ ինձ սիրում ես: Թա ուզում ես հվապամ, քընա. քո.ւ մարթին խա.փի պեր ըստեղ, ըսպանեմ, արխային ապրենք»:

(Աբրահամյան 1973, էջ 300)

Հեքիաթի համաձայն՝ կինը այնքան վատոգի էակ է, որ իրեն և իր երեխաներին գերեվարած անձի հետ ոչ միայն երջանիկ ապրում

է, այլև իր հավատարմությունն ապացուցելու համար գյուղից խարդախորեն դուրս է հրավիրում իր ամուսնուն և հանձնում է ավազակներին:

«Քնացել եմ հերանց: Ըրախեքը ընդեղ հիլ եմ ըրել եկել, վեր քեզ վեր ունեմ քյընա.նք: Մերս ասում էր, վեր քեզ կարոպել ա, ուզում ա տեսնի»:

(Աբրահամյան 1973, էջ 301)

Գիշերը ծառին շղթայված հայրն օգնության է կանչում իր երեխաներին: Առաջինը դիմում է դստերը, սակայն վերջինս չի ճանաչում հորն ու հրաժարվում է օգնել՝ ի տարբերություն որդու:

«Սուր ես ասում, իմ հերը էնա, հրեն իմ մոր ծոցումը քո.ւն ըլած», - պատասխանում ա ախճիկը, քյընո.ւմ քուն ըլում»:

(Աբրահամյան 1973, էջ 301)

Մինչդեռ որդին լաց է լինում և ընկնում է հոր ոտքերը, նա ավելի ազնիվ է, բացսիրտ և հավատարիմ, ինչը, ըստ հեքիաթի, պայմանավորված է նրա սեռական պատկանելությամբ: Ազատված հայրը վերցնում է դանակն ու սկսում է մեկ առ մեկ սպանել քնած ավազակներին: Վերջում հերթը հասնում է ավազակապետին և թշնամու սիրուհին դարձած կնոջը, ում համար հեքիաթի սյուժեն նախապատրասել է չափազանց անողորմ վերջաբան:

«- Տեսա քառասուն կացին, երեսունինը քյընա.գ, մինը մնաց: Էր մինը տո.ւ ես:- Խանչալը քաշում ա հու տրա. սերտն էլ խառնում: Էր վախտը կնիկը վեր ա կենում, մարթի վեպերը ընգնո.ւմ, ըղաչանք, պղղատանք ա անում, վեր իրան չըսպանի:

- Մինչով տո.ւ իսկական վրո.ւնի չտա.ռնա.ս, ես քեզ ըսպանողը չեմ,- ասում ա մարթը, տղին վեր ունում, ըրեղից տո.ւս կյա.լիս: Մեծ-մեծ քարեր ա պիրո.ւմ էս քերծի ծակը

*պինդ ծածկում, կընգա.նը հու ըղճկանը մեռելների կըշտին հիլ
անում, կյա.լիս տուն»:*

(Աբրահամյան 1973, էջ 302)

Դավաճանության համար հայրն ու որդին դատապարտում են մորն ու քրոջը սարսափելի տանջանքների՝ բանտարկում են քարե վանդակի մեջ: Քառասուն օր անց ետ են վերադառնում, որպեսզի տեսնեն, թե ինչ պատահեց նրանց: Հեքիաթը մեզ ցուցադրում է զարհուրելի մի տեսարան՝ մայրը, երկար ժամանակ մնալով առանց հացի ու ջրի, շրջապատված ավազակների դիակներով, փոխակերպվել է իսկական հրեշի, նրա կենդանական էությունը դուրս է պրծել, կերել է ամեն բան, ինչ գտել է՝ ներառյալ իր դստերը: Տեսածի հիման վրա՝ հայրը, կարծես, «իրավունք է ստանում» սպանել իր անհավատարիմ կնոջը: Հեքիաթն ամենևին չի հիմնավորում կանացի կերպարների վարքի կամ կերպարանափոխության շարժառիթները, բայց և միևնույն ժամանակ արդարացնում է նրանց կյանքն ավարտելու պատճառները:

Եզրակացություն

Կիրառված բառապաշարի, լեզվաոճական հնարների, հեքիաթի համատեքստի ուսումնասիրության շնորհիվ կարելի է տեսնել հայ կին ռազմիկ հերոսին, նրա գործառույթները մարտի դաշտում և դրանից դուրս: Հետազոտվելով յուրաքանչյուր հեքիաթում թաքնված այլաբանական ակնարկներն ու գաղտնիմաստների փշուրները՝ հնարավոր է դառնում վերստեղծել և հավաքել մաս առ մաս հեքիաթապատումի նյութ դարձած դարաշրջանների պատկերը, արժեքների ու բարոյախրատական նորմերի զարգացման և պահպանման ուղին:

Տարբեր շրջաններից հավաքագրած հեքիաթները նախևառաջ ակնարկում են, որ ժողովուրդը ռազմիկ կնոջը չի դիտարկել որպես հերոս. ըստ տարածված կարծիքի՝ կինը ձեռքը զենք է վերցնում միայն ճարահատյալ, երբ սիրեցյալը, ընտանիքը,

երկիրը մնացել է անպաշտպան նոր հարձակումների առաջ: Սակայն նա չի վայելում միևնույն հարգանքը, ինչ արական սեռի զինվորները: Կնոջը նկարագրելիս հեքիաթը գործի չի դնում հայերենի հոմանիշային ողջ բառադարանի ճոխությունը: Կին փրկչի սխրանքները հեքիաթը հազվադեպ է փառաբանում, հաճախ էլ գովերգում է զուսպ կամ աղքատիկ բառապաշարով: Միաժամանակ ռազմիկ կինը, որը հաղթանակում է իր քաջության և հնարամտության շնորհիվ, չի պահանջում արժանավայել պարգև կամ հարգանք: Նա չի հրաժարվում իրեն հատկացված հնազանդ կնոջ, դստեր, քրոջ կամ մոր սոցիալական դերերից և հատկանիշներից: Ռազմական գործողությունների ավարտից հետո նրա ճակատագիրը կրկին որոշում են տղամարդիկ՝ ամուսինը, հայրը, ծախյալ հակառակորդները, աջակցող սրբերը և մոգական ուժ ունեցող գործող անձինք:

Ձեռք բերված վերլուծական արդյունքները թույլ են տալիս ավելի հստակ պատկերացում կազմել «պատերազմ - զինվոր - կին» հասկացության փոխառնչությունների մասին: Այն դուռ է բացում հետագա ավելի խորը, միջգիտակարգային քննությունների համար՝ շերտ առ շերտ վերծանելու կին զինվոր հերոսի սոցիալ-մշակութային փոխակերպումների շղթան, ինչպես նաև ռազմիկ կնոջ արդի մեկնության կարծրատիպային հիմքերը:

Գրականության ցանկ

1. Աբրահամյան, Ս. (խմբ.) (1973). *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, 6-րդ հատոր: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.
2. Գևորգյան, Ս. (խմբ.) (1984). *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, 12-րդ հատոր: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.
3. Գևորգյան, Ս. (խմբ.) (1999). *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, 14-րդ հատոր: Երևան. ՀՀ ԳԱԱ հրատ.
4. Հայրապետյան, Թ. (խմբ.) (2017). *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, 18-րդ հատոր: Երևան. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.

5. Հարությունյան, Ս. (խմբ.) (1967). *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, 10-րդ հատոր: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.
6. Ղարիբյան, Ա. (խմբ.) (1969). *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*: Երևան. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ.
7. Մալխասեանց, Ս. (1945). *Հայերէն բացատրական բառարան*: Երևան. Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ.
8. Մկրտչյան, Մ. (խմբ.) (1963). *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, 4-րդ հատոր: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.
9. Նազիկյան, Ա. (խմբ.) (1977). *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, 8-րդ հատոր: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.
10. Սուքիասյան, Ա. (2009). *Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան*: Երևան. Երևանի պետական համալսարան հրատ.
11. Տարոնցի, Ս. (խմբ.) (1968). *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, 9-րդ հատոր: Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.
12. Buljubasic, M., Barbora, H. (2021). *Historical Trauma and Radicalisation: How Can Intergenerational Transmission of Collective Traumas Contribute to (Group) Radicalisation?* Available at: <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2021/10/Policy-Paper-Br.-2-ENG.pdf> (Accessed on 10 April 2024)
13. Buttersworth, S., Abbenhuis M. (2017). *War, Myths, and Fairy Tales*. Singapore: Springer Nature.
14. Center for Substance Abuse Treatment (2014). *Trauma-Informed Care in Behavioral Health Services*. Rockville (MD): Substance Abuse and Mental Health Services Administration (US) Treatment Improvement Protocol Series, No. 57. Chapter 3, Understanding

the Impact of Trauma. Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK207191/> (Accessed on 15 February 2024)

15. Donnelly, E. (2015). *A Hero for a Good War: Captain America and the Mythologization of World War Two*. University of Puget Sound. Available at: https://soundideas.pugetsound.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=history_theses (Accessed on 24 May 2024).
16. Dunn, H. D. (1980). *The Hunt as an Image of Love and War in Classical Literature*. Berkley. Available at: <https://www.proquest.com/openview/5cd6db518f784b6a85e25fc607a2f5b7> (Accessed on 10 February 2024).
17. Heerspink, D. (2012). No Man's Land: Fairy Tales, Gender, Socialization, Satire and Trauma During the First and Second World Wars // *Grand Valley Journal of History*, 1:1. Available at: <https://scholarworks.gvsu.edu/gvjh/vol1/iss1/1/> (Accessed on 18 March 2024)
18. Feuerwerker, G. (2010). Fairy Tales and Other Stories as Spiritual Guides for Children of War; An auto-Ethnographic Perspective // *International Journal of Children's Spirituality*, 15:3
19. Shultz, D. (2016). *Some Fairy Tales May Be 6000 Years Old*, *Science*, April. Available at: <http://www.sciencemag.org/news/2016/04/some-fairy-tales-may-be-6000-years-old> (Accessed 19 March 2024)
20. Volkan, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: LargeGroup Identity and Peace-making // *International Journal of Applied Psychoanalysis Studies*, 10, 210-246.
21. Zipes, J. (2006). *Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre*. New York: Routledge.
22. Пропп, В. Я. (1998). *Морфология «волшебной» сказки. Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт.

ISBN 978-9939-896-63-2

9 789939 896632